نشریه جستارهای باستان‌شناسی ایران پیش از اسلام
جلد ۸/ شماره ۲/ پیاپی ۱۶/ پاییز و زمستان ۱۴۰۲ (۲۱۵-۲۳۷)

نوع مقاله : پژوهشی

پژوهشی بر دینارهای اردشیر سوم ساسانی(۶۲۹-۶۳۰م.)

محمدامین سعادت مهر [۱*]، رضا مهرآفرین [۲]، سید رسول موسوی حاجی [۳]، بهروز برجسته‌دلفروز [۴]

چکیده

نگاشته‌های تاریخی در واپسین سال‌های شاهنشاهی ساسانی، به ویژه دوران پادشاهی اردشیر سوم، کم و مخدوش است؛ بنابراین سکه‌های آن عصر، به خصوص دینارهای طلا، می‌تواند اطلاعات فراوانی را در جایگاه منبعی معتبرارائه دهد. داده‌های اصلی این پژوهش را سه دینار منحصر به فرد از اردشیر سوم تشکیل می‌دهد که به ترتیب شامل سکه‌های ذیل می‌گردد: ۱- دینار رسمی ضرب شده به سال اول پادشاهی، ۲- دینار سنگین(heavy dinar)و یکروی یافت شده از مقبرۀ شی تیبانگ (۶۲۲-۶۶۶م.؛ Shi Tiebang) در چین، و ۳- دینار سنگین ضرب شده در سکستان (سیستان) به سال دوم پادشاهی.این پژوهش بر آن است تا علاوه بر معرفی جامع دینارهای اردشیر سوم، با رهیافت تاریخی به بازسازی قسمتی از تاریخ سیاسی آن دوره، بالاخص تاریخ سیاسی ایالت سکستان بپردازد. در نتیجه ضرب دیناری رسمی در نخستین سال پادشاهی اردشیر سوم، به مانند دینارهای ویژه پادشاهان گذشته، می‌توانست مشروعیت و مقبولیتی کاذب برای این پادشاه نمادین به ارمغان آورد.همچنین پیدا شدن دینار اردشیر سوم در مقبرۀ شی تیبانگ از خاندان سغدی‌تبار شی، می‌تواند شاهدی بر ارتباط این خاندان، به خصوص شخص شی هدان (۵۸۳-۶۶۹م.؛ Shi Hedan) با درباریان ساسانی و پساساسانی باشد. در آخر نیز ضرب سکه‌های طلا و نقره به سال دوم پادشاهی اردشیر سوم در سکستان، نشانی از به قدرت رسیدن سپاهبد نیمروز یا پاذگوسپان سرسپردۀ او، پس از دوران فقدان قدرت در سکستان و نواحی شرقی پس از آن، باشد.

.

واژگان کلیدی: اردشیر سوم، دینار، سکستان (سیستان)، سکه‌شناسی، اواخر ساسانیان، نیمروز، خاندان شی (از چین).

ارجاع: سعادت مهر، محمد امین؛ مهرآفرین، رضا؛ موسوی حاجی، سید رسول؛ برجسته دلفروز، بهروز. ۱۴۰۲. پژوهشی بر دینارهای اردشیر سوم ساسانی(۶۲۹-۶۳۰م.). نشریه جستارهای باستان‌شناسی ایران پیش از اسلام. ۸ (۲) : ۲۱۵-۲۳۷.

۱- دانشجوی دکترای باستان‌شناسی، دانشکده هنر و معماری، دانشگاه مازندران، بابلسر، ایران.
* نویسنده مسئول: ma.saadatmehr@gmail.com
۲- استاد گروه باستانشناسی، دانشکده هنر و معماری، دانشگاه مازندران، بابلسر، ایران.
۳- استاد گروه باستانشناسی، دانشکده هنر و معماری، دانشگاه مازندران، بابلسر، ایران.
۴- استادیار بازنشستۀ گروه باستان‌شناسی دانشگاه سیستان و بلوچستان، زاهدان، ایران.

تاریخ دریافت: ۱۴۰۲/۰۱/۰۵ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۲/۰۹/۲۶

مقدمه

هنگامی که مشغول نگارش رسالهٔ دکترای خود با عنوان «سیستان در گذار از دورهٔ ساسانی به دوران پسافتوح: پژوهشی سکه‌شناختی از اوضاع سیاسی سیستان در سال‌های ۶۲۸-۷۰۵م. (۶-۸۶ه.ق.)» بودم، به دیناری از اردشیر سوم، ضرب شده در سکستان (ددق: SK) به سال دوم پادشاهی (شکل ۱۳) برخورد کردم.این دینار که در موزهٔ آستانهٔمقدسهٔ قم نگاهداری می‌شود، شمایل و اندازه‌ای (به قطر ۳۰ میلی‌متر) درست به مانند درهم‌های رایج اردشیر سوم دارد، اما نسبت به دینارهای معمول اواخر دوران ساسانی (۴.۱۵-۴.۲۰ گرم)از وزن بسیار سنگین‌تری (۶.۸۳ گرم) برخوردار است (یوسف‌زاده، ۱۳۸۹: سکهٔ ۱؛ مرتضایی و زبان‌آور، ۱۳۹۶: ۱۵۹-۱۸۲). در همان زمان دیناری ویژه از اردشیر سوم ساسانی در حراجی «سکه‌شناسی رم»(Roma Numismatics) عرضه گردید(شکل ۵) که از تمامی ویژگی‌های یک دینار اصیل و متاخر ساسانی (از نظر شمایل، اندازه و وزن) بهره می‌برد(Roma Numismatics, 24-25 Mar. 2022: Lot 501). پیدا شدن این دینار به همراه نامتعارف بودن دینار سنگین محفوظ درموزهٔ آستانهٔمقدسهٔ قم، باعث گشت تا بر جعلی بودن آن سکه گمان ببرم، هرچند که هیچ نشانی از جعل بر این سکهٔ اصیل مشهود نبود.

در توضیحات حراجی سکه‌شناسی رم،علاوه بر تأکید بر منحصر به فرد بودن این سکه، از دینار سنگینو یکرویی از اردشیر سوم یاد می‌کرد (شکل ۹) که در کاوش‌های باستان‌شناختی مقبرهٔ شیتیبانگ، یکی از مقابر شش‌گانهٔ خاندان شی (Shi) و معروف به مقابر سوئی-تانگ (Sui-Tang)، واقع در منطقهٔ یوانژو (گویوان، نینگ‌شیا؛ Yuanzhou, Guyuan, Ningxia) چین پیدا شده بود(Roma Numismatics, 24-25 Mar. 2022: Lot 501)؛ در همان میان با جستجوی بیشتر در منابع سکه‌شناسی به تصاویر دو درهم نایاباز اردشیر سوم، ضرب شده در سکستان به سال دوم پادشاهی (از گونهٔ دوم؛ شکل ۱۴ و۱۹) دسترسی پیدا کردم (امینی، ۱۳۹۲: ۱۰۰؛ SARC, 26-29 Jan 2023: Lot 133) که هیچ‌کدام از آنها آنگونه که شایسته است، معرفی نشده بود.

با توجه به کمی اطلاعات از دوران پادشاهی اردشیر سوم و حساسیت ویژهٔ سال‌های پایانی شاهنشاهی ساسانی، سکه‌های مورد بحث می‌تواند اطلاعات ذی‌قیمتی را در اختیار پژوهشگران قرار دهد؛ بنابراین، مسألهٔ کانونی این پژوهش علاوه بر بررسی سکه‌شناختی سکه‌های یاد شده و تکمله بر یادداشت‌های منتشر شده، تلاش دارد تا در بازسازی بخشی از تاریخ سیاسی آن دوره، به ویژه تاریخ سیاسی ایالت سکستان،سهمی داشته باشد.

به منظورایجاد توالی منسجم در ارائه مطالب، دینارهای مورد بحث با توجه به تاریخ دقیق یا احتمالی ضرب، به ترتیب شماره‌گذاری شده‌اند: ۱- دینار ویژهٔ اردشیر سوم، فروخته شده در حراجی سکه‌شناسی رم (شکل ۵)؛ ۲- دینار سنگین و یکروی اردشیر سوم، یافت شده از مقبرهٔ شی تیبانگ در چین (شکل ۹)؛ و ۳- دینار سنگین اردشیر سوم، ضرب شده در سکستان به سال دوم پادشاهی، محفوظ در موزهٔ آستانهٔمقدسهٔ قم (شکل ۱۳). همچنین به واسطهٔ فهم بهتر و پرهیز از تکرار، قسمت «بحث و تحلیل» برای هر سکه به صورت جداگانه و در پایان معرفی آن لحاظ می‌گردد.

روش پژوهش

رهیافتتاریخی می‌تواندبهترینرویکردبرایپژوهش‌هایسکه‌شناختیقلمداد گردد، چراکه این رهیافتبرپایهٔبررسیانتقادی نگاشته‌های تاریخی (متون دست اول و آثار تحقیقی) و ارزیابی آنها با داده‌های باستان‌شناختی قرار گرفته است. همچنین در آن راستا و برای یافتن داده‌های باستان‌شناختی بیشتر، یعنی سکه‌ها،ازدوپایگاهجهانی و بزرگاستنادی زنو (ZENO)و سیکس‌بید (Sixbid)استفادهگردید؛درسال ۲۰۰۲م. «پایگاهاطلاعاتیسکه‌هایشرقی»(Oriental Coins Database)با شهرت زنو، شکل گرفت و با راه‌اندازی تارنمایآن(https://www.zeno.ru)در سال ۲۰۰۵م.به میزبانی تعداد بیشماری از سکه‌هایشرقیبه ویژهسکه هایایرانیدرآمد. درسال ۲۰۱۱م. نیز«موسسهحراجیسکه‌ها: سکه‌ها،مدال‌ها،وسایراشیایارزشمند | سیکس‌بید» (Numismatic Auctions: coins, medals, and other valuables | Sixbid; https://www.sixbid.com/en; https://www.sixbid-coin-archive.com/#/en)، با هدف ذخیره تصاویر و مستندسازی تمامی اطلاعات تمامی سکه‌های به فروش رفتهٔ جهان ایجاد گشت (سعادت‌مهر و دیگران، ۱۴۰۰: ۱۲۰-۱۲۱).

پیشینهٔ پژوهش

تاکنون پژوهش‌های فراوانی بر سکه‌های ساسانی به انجام رسیده و تاریخچهٔ این مطالعات در دو مقالهٔ «سکه‌شناسی ساسانی: نگاهی به تحقیقات غیرفارسی از آغاز تا امروز» (شواربی، ۱۳۹۱: ۴۰-۴۵) و «سه گفتار مقدماتی دربارهٔ سکه‌شناسی ساسانی» (شواربی، ۱۳۹۵: ۷۹-۹۸) به خوبی شرح گشته است؛ علاوه بر آن نیز در مقاله «بررسی تحقیقات سکه‌شناسی ساسانی» (A Survey of Research on Sasanian Numismatics; Malek, 1993: 227-269)، ۲۹۲ پژوهش مهم در این باب فهرست شده است که ما را از تکرار مکررات بی‌نیاز می‌سازد.با توجه به اینکه اساس این پژوهش بر دینارهای ساسانی استوار است، مقالهٔ «سکه‌های طلای ساسانی: مروری اجمالی» (Sasanian Gold Coinage: an Overview; Schindel, 2006a: 105-129) می‌تواند جامع و مانع باشد.

به‌طور کلی درهم‌های اردشیر سوم از ابتدای سکه‌شناسی علمی ساسانیان شناخته شده‌اند و پژوهشی اختصاصی بر آنها صورت نگرفته است؛ اما دو مقالهٔ «گنجینه‌ایاززمانفروپاشیشاهنشاهیساسانی (۶۳۸-۶۳۹م.)» (A Hoard from the Time of the Collapse of the Sasanian Empire (AD 638-9); Heidemann, 2013: 412-422) و «گنجینه‌ایاززمانفروپاشیشاهنشاهیساسانی (۶۳۸-۶۳۹م.) - قسمتدوم:تحلیلنظام ضرب سکه‌ها در دورهٔاردشیرسوم» (A Hoard from the Time of the Collapse of the Sasanian Empire (AD 638-9) - Part II; Analysis of the Minting System of Ardashir III; Heidemann, 2014: 333-351) به بررسی دو گنجینه از سکه‌های اواخر دوران ساسانی می‌پردازد که از مجموع ۲۴۲ سکهٔ این مجموعه‌ها، تعداد ۲۳۴ سکهٔ آن متعلق به اردشیر سوم است و می‌تواند فهرست خوبی از سکه‌های آن دوران ارائه کند.

در باب سکه‌های مورد بحث، بیشتر این تحقیقات در ارتباط با دینار مکشوفه از مقبرهٔ شیتیبانگ در چین بوده است که شامل دو کتاب «گورستانسوئی-تانگدرحومهجنوبیگویوان» (A Sui-Tang Cemetery in the Southern Suburbs of Guyuan); Luo, 1996) (Guyuan Nanjiao Sui-Tang Mudi و «مجموعه اشیای مقبره‌هایباستانیدریوانژو» (Yuanzhou Gu Mu Ji Cheng (Collection of the Ancient Tombs in Yuanzhou); NHZGB & ZYLK, 1999)، می‌شود که گزارشی از کاوش باستان‌شناختی مقبره‌ها و آثار یافت شده از آنها راارائه می‌کند؛ علاوه بر آن نیز مقالهٔ «سکه‌ها و جادهٔ ابریشم» (Coins and the Silk Road; Alram, 2001: 270-290) و کتاب «چین: طلوعیکعصرطلایی، ۲۰۰-۷۵۰م.» (China: Dawn of a Golden Age, 200-750 AD; Watt, 2004) به معرفی بیشتر این سکه می‌پردازند. دینار محفوظ در موزهٔ آستانهٔ مقدسهٔ قم نیز برای اولین بار در کتاب «تحفهٔ قاهری: معرفی مجموعه آثار اهدایی به موزهٔ آستانهٔ مقدسهٔ قم، توسط جناب آقای سید محمدرضا قاهری بحرانی (مجموعه‌دار ساکن بحرین)»با اشتباهی در خوانش محل ضرب، فهرست شده و در مقالهٔ «بازسازی تاریخ سیاسی سکستان در اواخر شاهنشاهی ساسانی بر اساس سکه‌ای نویافته از دوران اردشیر سوم ساسانی» (مرتضایی و زبان‌آور، ۱۳۹۶: ۱۵۹-۱۸۲) معرفی بهتری می‌گردد. همچنین دینار ویژه و معرفی نشدهٔ اردشیر سوم،نخستین بار در حراجی سکه‌شناسی رم به نمایش درآمد(Roma Numismatics, 24-25 Mar. 2022: Lot 501). در آخر نیزاولین نمونهٔ دیده شده درهم اردشیر سوم، ضرب شده در سکستان به سال دوم پادشاهی، در کتاب «سکه‌شناسی آخرین شاهان ساسانی» (امینی، ۱۳۹۲: ۱۰۰) و نمونهٔ دوم آن در حراجی «سکه‌های کمیاب استیفن آلبوم» (Stephen Album Rare Coins)، ولی با تشخیصی اشتباه در پادشاه صاحب سکه،عرضه گردید(SARC, 26-29 Jan. 2023: Lot 133).

مختصری از تاریخ سیاسی دوران پادشاهی اردشیر سوم

شاید بتوان روایت محمد بن جریر طبری را از دوران پادشاهی اردشیر سوم بسیار کامل دانست، به همین خاطر پایهٔ اصلی این پژوهش بر روایت طبری استوار می‌گردد .شایان توجه است، علیرضا شاپورشهبازی علاوه بر واگردانی بخش‌های مرتبط با ساسانیان از تاریخ طبری، یعنی بخش‌های مورد استفاده در این پژوهش،مدخل «اردشیر سوم»(Ardašīr III) در «دانشنامهٔ ایرانیکا»(Encyclopædia Iranica)را نیز نگاشته است که برای جلوگیری از تکرار مطالب می‌توان بدان رجوع کرد (Shapur Shahbazi, 1986: 381-382؛ همچنین بنگرید به پورشریعتی، ۱۳۹۸: ۲۴۵-۲۵۱؛ جلیلیان، ۱۳۹۶: ۵۱۸-۵۳۲).

پس از او (قباد دوم)، اردشیر پسر شیرویه پسر پرویز پسر هرمزد پسر انوشیروان پادشاه شد و او کودکی خردسال بود. می‌گویندکه وی تنها هفت سال داشت و چون در خاندان شاهی بزرگسالی نمانده بود، بزرگانی او را به پادشاهی برداشتند و مردی به نام مه آذرگشنسپ که مقام خوانسالاری (= ریاسۀ اصحاب مائده) را داشت او را سرپرستی می‌کرد و او تدبیر مملکت را به خوبی هر چه تمام‌تر بکرد و حکمرانی استوارش تا بدانجا رسید که کسی خردسالی اردشیر را در نمی‌یافت. شهربراز با سپاهیانی که خسرو به فرمان وی گذارده بود و بدانان لقب خوشبختان (= السعداء) داده بود، در مرز روم مانده بود. خسرو و شیرویه همیشه در کارهای مهم بدو نامه می‌نوشتند و از او رأی می‌جستند، چون بزرگان ایران در برداشتن اردشیر به پادشاهی با او مشورت نکردند، وی آن را بهانه‌ای کرد تا ایشان را به جنایت متهم کند و برایشان سخت گیرد و آنگاه دست به خونریزی یازید و آن را وسیله‌ای برای طمع بستن در پادشاهی و بر آمدن از پست فرمانبرداری به فراز فرمانروایی کرد. وی اردشیر را به سبب خردسالی‌اش سبک شمرد و بر آنان (بزرگان) درشتی نمود و قصد کرد تا سران مردم(= دعاءالناس) را برای مشورت در کار پادشاهی فرا خواند، پس با سپاه خود به راه افتاد. در این میان مه‌آذرگشنسپ برج و باروی شهر تیسفون و دروازه‌های آن را استوار کرد و اردشیر را با آنانی که از خانواده شاهی مانده بودند به همراه زنانشان و آنچه در خزینه اردشیر از مال و گنجینه بود و نیز چهارپایانش، همه را به درون شهر تیسفون برد. شهر براز با یک گروه جنگی مرکب از شش هزار تن از سپاهیان ایرانی که در مرز روم بودند، رهسپار شد و در پیش تیسفون خرگاه زد و شهر را گرد گرفت و با آنان (مدافعان) به جنگ پرداخت و منجنیق‌ها به کار گرفت، ولی نتوانست به درون آن راه یابد. چون دریافت که توانایی گشودن آن را ندارد، برآن شد تا با نیرنگ کار را پیش برد، پس مردی به نام نیوخسرو را که فرماندۀ جانداران (= رئیس الحرس) اردشیر بود، با دیگر یبهنامنامدار گشنسپ پسر آذرگشنسپ ،سپاهبد (طبری = اصبهبذ، و شاپورشهبازی = پاذگوسپان؟)نیمروز، بفریفت تا این دو دروازۀ شهر را بر روی او باز کردند. بدین سان او به شهر در آمد و گروهی از سران(= الرؤساء)را گرفت و کشت و اموالشان را بستد و بر زنانشان دست یازید.به فرمان او دسته‌ای از مردم ،اردشیر پسر شیرویه را در دومین سال [پادشاهی او] در شب آبان روز از بهمن ماه در کاخ خسرو شاه کواذ کشتند؛ مدت پادشاهی او (اردشیر سوم)، یک سال و شش ماه بود (طبری، ۱۳۸۹: ۲۲۰-۲۱۸؛ also see at- .(Tabari, 1882: 1.2/1061-1062

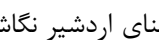
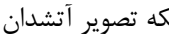
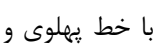
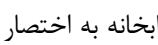
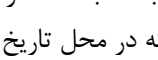
شایان توجه است که سپاهبد مقامی بالاتر از پاذگوسپان است و یک یا چند پاذگوسپان می‌توانند تحت امر او قرار گیرند (الیعقوبی، ۱۴۳۱ه.ق.: ۲۲۲). متاسفانه در اینجا قلم شاپورشهبازی دچار لغزش شده و به اشتباه به جای سپاهبد، پاگذوسپان نگاشته است که با رجوع به اصل عربی تاریخ طبری اصلاح گردید.

کلیاتی بر سکه‌شناسی درهم‌های اردشیر سوم

در دوران شاهنشاهی ساسانی نظام فلزی پول بر فلز نقره قرار داشت، به همین خاطر غالب سکه‌ها از جنس نقره و با واحد پولی دِرَهم (درخم/ درم) به ضرب می‌رسید. در دوران اردشیر سوم نیز این قاعده به خوبی رعایت شده، به‌طوری که تا به امروز فقط سه دینار طلا (سکه‌های این پژوهش) و یک پشیز مسی با محل ضربی مخدوش از سال دوم پادشاهی (شکل ۱) دیده شده است.ساختار وزنی درهم‌های ساسانی به‌طور دقیق مشخص نشده است(بنگرید بهگوبل، ۱۳۸۲: ۱۰۹-۱۱۵)، اما بیشتر درهم‌های اردشیر سوم در حدود ۴.۰۵-۴.۱۵ گرم، وزن دارد.

شکل ۱- پشیز اردشیر سوم از گونۀ دوم (بنگرید به شکل ۳) با محل ضربی مخدوش از سال دوم پادشاهی (SARC, 22-25 Jan. 2021: Lot 47)

درهم‌های اردشیر سوم، شامل دو گونهٔ اصلی است؛ در گونهٔ اول آن، اردشیر با تاجی شبیه تاج پدرش، قباد دوم (۶۲۹-۶۲۸م.) دیده می‌شود (شکل ۲) و در گونهٔ دوم، اردشیر با تاجی شبیه تاج خسرو دوم (۵۹۰-۶۲۸م.) نقش گشته است (شکل ۳). در هر دو گونه مقابل صورت شاه، واژهٔ ، با نویسهٔ rt'štr'، به معنای اردشیر نگاشته شده و پشت سر نیز واژهٔ ، با نویسهٔ pzwn(abzūn)'، به معنای فزونی، نقر گشته است. بر پشت سکه تصویر آتشدان با دو ملازم در اطرافش دیده می‌شود؛ در کنار ملازم چپ تاریخ ضرب سکه به سال‌های اول و دوم پادشاهی با خط پهلوی و به اشکال ، با نویسهٔywk'، و ، با نویسهٔ TLYN، نگاشته شده و در کنار ملازم راست نام ضرابخانه به اختصار حک گشته است. ناگفته نماند به دلیل تغییر سال پادشاهی و سالم ماندن سرسکهٔ زیرین، با تراش مجدد سرسکه در محل تاریخ ضرب، سال از یک به دو تغییر یافته و به شکل ، بر درهم‌ها مشهود است (امینی، ۱۳۸۷: ۱۱۷).

درهم‌های گونهٔ اول اردشیر سوم به سال‌های اول و دوم پادشاهی دیده شده، اما درهم‌های گونه دوم فقط به سال دوم پادشاهی به ضرب رسیده است. سکه‌های اردشیر سوم با احتساب سکه‌های ضرب سکستان به سال دوم پادشاهی، در سی‌وپنج ضرابخانه مختلف به ضرب رسیده که فهرست کاملی از آنها در جدول ۱ آورده شده است.لازم به ذکر است، موقعیت جغرافیایی هر ضرابخانه بر اساس تحقیقات حاج‌مهدی ملک و با تکیه بر مقالهٔ «ضرب سکه در اوخر دورهٔ ساسانی و مجموعه‌ای در موزهٔ ملی ایران»(Late Sasanian Coinage and the Collection in the Muzeh Melli Iran; Malek, 2013: 457-499) مشخص شده، همچنین حرف‌نویسی حروف اختصاری ضرابخانه‌ها و همچنین کلیهٔ واژه‌ها و عبارات پهلوی بر اساس نظام حرف‌نویسی فلیپ ژینیو در کتاب «واژه‌نامهٔ کتیبه‌های پهلوی و پارتی» (Glossaire des Inscriptions Pehlevies et Parthes; Gignoux, 1972) صورت گرفته است.

شکل ۲- درهم گونهٔ اول اردشیر سوم، ضرب WYHC (: احتمالاً تیسفون) به سال اول پادشاهی
(https://www.zeno.ru/showphoto.php?photo=166471)

شکل ۳- درهم گونهٔ دوم اردشیر سوم، ضرب WYHC (احتمالاً تیسفون) به سال دوم پادشاهی
(https://www.zeno.ru/showphoto.php?photo=110215)

جدول ۱- فهرست درهم‌های اردشیر سوم ساسانی بر اساس گونه، محل ضرب، و سال ضرب

ردیف	ضرابخانه	نویسه	موقعیت مکانی	گونه ۱: سال ۱	گونه ۱: سال ۲	گونه ۲: سال ۲
۱		AHM	همدان	***	***	***
۲		ALM	ارمنستان			؟؟؟
۳		AM	آمل			***
۴		APL	ابرشهر (نیشابور)			***
۵		APAL	شاید ابرشهر؟	***		
۶		ART	اردشیرخوره	***	***	***
۷		AT	آذربایجان	***		؟؟؟
۸		AW	هرمزداردشیر (اهواز)	***	***	***
۹		AY	اران‌خوره‌شاپور (شوش)	***	***	***
۱۰		AYL	؟؟؟	***		***
۱۱		AYLAN	شاید حلوان (کرمانشاه) به نظر نگارنده شاید دربار	***	***	***
۱۲		BN	؟؟؟ (احتمالاً در کرمان)		***	
۱۳		BYŠ	بیشاپور	***	***	***
۱۴		DA	دارابگرد	***	***	***
۱۵		GD	جی (اصفهان)	***	***	
۱۶		GW	احتمالاً قم			***
۱۷		HL	هرات			***
۱۸		KL	کرمان	***	***	***
۱۹		LAM	رامهرمزد		***	***
۲۰		LD	ری	***	***	
۲۱		LYW	ریواردشیر (خوزستان)	***	***	***
۲۲		ML	مرو	***	***	***
۲۳		MY	میشان	***		***
۲۴		NAL	نرماشیر	***		***
۲۵		NY	شاید نهاوند؟	***	***	***
۲۶		PL	فراتِ میشان (عراق)			***
۲۷		SK	سکستان			***
۲۸		ST	اصطخر	***	***	***
۲۹		ŠY	احتمالاً شیراز	***	***	***
۳۰		WH	؟؟؟ (کثیر الانتساب)	***	***	***
۳۱		WLC	؟؟؟			***
۳۲		W/N-A/S-A/S	؟؟؟			***
۳۳		WYH	؟؟؟ (کثیر الانتساب)		***	***
۳۴		WYHC	احتمالاً دربار (تیسفون) به نظر نگارنده شاید خزانه	***	***	***
۳۵		YZ	یزد	***	***	***

(امینی، ۱۳۸۷: ۱۱۳-۱۶۴؛ امینی، ۱۳۹۲: ۷۹-۱۰۱؛ Mochiri, 1977: 517; Nelson, 2011: 381-383; Heidemann, 2013: 420-422; Malek, 2013: 487-488; Heidemann, 2014: 342-351; SARC, 26-29 Jan. 2023: Lot 133; https://www.zeno.ru/showphoto.php?photo=197461; https://www.zeno.ru/showphoto.php?photo=197466).

کلیهٔ درهم‌های فهرست شده در جدول ۱ به رویت (تصویر یا اصل) و بررسی دقیق نگارنده رسیده است. لازم به ذکر است، درهم ضرب شده در ارمنستان (ALM) به سال دوم پادشاهی، بدون ذکر گونه (احتمالاً گونهٔ دوم؛ گفتگوی شفاهی با

امینی) و ارائهٔ تصویر، فقط در فهرست امین امینی یاد شده است (امینی، ۱۳۸۷: ۱۱۸؛ امینی، ۱۳۹۲: ۸۴). همچنین به نظر نگارنده،درهم‌های گونهٔ دوم اردشیر سوم، ضرب شده در آذربایجان (AT:) به شماره‌های ۹ و ۷ در مقالات استیفن هایدمن(Heidemann, 2013: 420; Heidemann, 2014: 342)، نمی‌تواند متعلق به ضرابخانهٔ آذربایجان باشد، چراکهنحوهٔ نگارش نام آنبسیار شبیه به حروف اختصاری ضرابخانهٔ اصطخر (ST:) است. علاوه بر آن نیز واریته‌ای از درهم‌های گونهٔ دوم، ضرب شده در ضرابخانهٔ NY (: شاید نهاوند؟) به سال دوم پادشاهی، به دست آمده که در حاشیهٔ روی سکه (موقعیت ساعت پنج)، علامت ❣ حک شده (شکل ۴) و به نظر نگارنده، این علامت در هنگام نبود ثبات سیاسی یا وجود امری غیرمعمول بر حاشیهٔ سکه‌ها افزوده می‌شده، چنانکه در کتاب‌های پهلوی علامت ❣ در جایگاه جداکنندهٔ بندها استفاده می‌شده و حتی این علامت شاخصهٔ حروف غیرعربی «گچپژ» فارسی (چه در امروز و چه در نسخه‌های کهن فارسی) نیز بوده است.

شکل ۴- درهم اردشیر سوم از گونهٔ دوم، ضرب NY (شاید نهاوند؟) به سال دوم پادشاهی، با علامت ❣ در حاشیهٔ روی سکه (https://www.zeno.ru/showphoto.php?photo=325294)

سکهٔ شمارهٔ ۱: دینار ویژهٔ اردشیر سوم، فروخته شده در حراجی سکه‌شناسی رم

در ماه مارس سال ۲۰۲۲م. دینار ویژه‌ای از اردشیر سوم ساسانی (شکل ۵) در حراجی سکه‌شناسی رم عرضه گشت. کتابچهٔ حراجی آن را دیناری به وزن ۴.۱۹ گرم و قطر ۲.۴ سانتی‌متر، منحصر به فرد و معرفی نشده، قلمداد می‌کرد که در گذشته به مجموعه‌ای خصوصی در کشور اماراتتعلق داشته است؛ همچنین در ذیل توضیحات چنین نوشته شده: «ازیاریبهرامبدیعیدر نوشتناینیادداشتوترجمهٔ نگاشته‌های آن کمالتشکرراداریم» (Roma Numismatics, 24-25 Mar. 2022: Lot 501). در اینجا نگارنده توصیفات جدیدی از این دینار ویژه ارائه نموده و همچنین تمام عبارات و واژه‌های پهلوی آن را رونویسی و نویسه‌گردانی (نویسه‌گردانی متفاوت از توضیحات کتابچهٔ حراجی) کرده است.

بر روی این دینار نیم‌تنهٔ تمام‌رخ شاه خردسال با اولین تاج پادشاهی‌اش و در هیبت سلطنتی به زیبایی نقش شده، بر سمت راست شمایل او، نام اردشیر نقر گردیده و بر سمت چپ نگاره، واژهٔ pzwn’ (ابزون)به خط پهلوی، نوشته شده است. بر پشت این سکه نیز پیکرهٔ کامل اردشیر سوم، در حالی که شمشیری را در دست دارد، ترسیم شده، بر سمت راست این نقش، دوباره نام اردشیر به همراه سال ضرب سکه، 'ywk’، یعنی [سال] یک به خط پهلوی، حک گشته و بر سمت چپ هیکل او، عبارت , با نویسهٔ gyh’n ’apybym klt’l، به معنای «بی‌بیم کنندهٔ جهان» یا به عبارت ساده‌تر «سازندهٔ جهانی بدون ترس» نگاشته شده است.

شکل ۵- دینار ویژهٔ اردشیر سوم، فروخته شده در حراجی سکه‌شناسی رم (Roma Numismatics, 24-25 Mar. 2022: Lot 501)

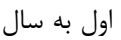
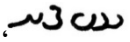
در سال بیست‌وپنجم پادشاهی قباد اول (دورهٔ اول: ۴۸۸-۴۹۶م. و دورهٔ دوم: ۴۹۹-۵۳۱م.)، دینار طلای ویژه‌ای به ضرب رسید که بر روی آن نیم‌تنهٔ تمام‌رخ او با ظرافتی تمام ترسیم گشته و بر پشت سکه نیز نمای تمام قد پادشاه در حالی که حلقهٔ قدرت را در دست نگاه داشته، به خوبی نقش شده بود (see Mosig-Walbur, 1994: 37-57). همین الگو در دینارهای ویژهٔ خسرو اول (۵۳۱-۵۷۹م.) ادامه یافت؛ بر پشت دینارهای سال بیست‌ویکم و چهل‌وچهارم پادشاهی، او درست به مانند قباد اول، حلقهٔ قدرتی را گرفته است. بر پشت دینارهای سال سیزدهم پادشاهی خسرو اول، نمایی تمام قد از او مشاهده می‌شود که شمشیری را در دست دارد (شکل ۶)؛ الگوی این دینارها، در دینارهای خسرو دوم (به سال‌های سی‌وسه، سی‌وچهار، و سی‌وششم پادشاهی (شکل ۷)) با تمامی جزئیات تکرار می‌گردد، اما بر دینارهای بوران (به سال دوم پادشاهی؛ شکل ۸)، شمشیر حذف شده است (see Schindel, 2006b: 16-29). دینار اردشیر سوم (سکه مورد بحث) نیز از این قاعده مثتثنی نبوده و از نظر گونه تحت تأثیر دینارهای سال سیزدهم پادشاهی خسرو اول بوده و از نظر هنری شباهت بسیاری به برخی دینارهای سال سی‌وششم پادشاهی خسرو دوم (شکل ۷) دارد.

شکل ۶- دینار ویژهٔ خسرو اول، به سال سیزدهم پادشاهی (Daryaee, 2020: 193)

شکل ۷- دینار ویژهٔ خسرو دوم، به سال سی‌وششم پادشاهی (Roma Numismatics, 24-25 Mar. 2022: Lot 500)

بر حاشیهٔ چپ پشت دینارهای خسرو اول به سال سیزدهم، واژهٔ ، با نویسهٔ hwslwdy، به معنای خسرو (نام پادشاه) نقر گردیده و در ادامهٔ آن واژهٔ ، با نویسهٔ syčdh، به معنای سیزده (تاریخ ضرب سکه) آمده است و دینارهای خسرو دوم، اردشیر سوم و بوران از آن ساختار تبعیت می‌کنند. همچنین عبارت بی‌بیم کنندهٔ جهان، بر حاشیهٔ راست پشت تمامی دینارهای خسرو اول به سال سیزدهم پادشاهی آمده و در دینارهای خسرو دوم و اردشیر سوم نیز عیناً تکرار شده است، اما عبارت نگاشته شده بر دینارهای بوران (شکل ۸) متفاوت از این بوده و تا امروز خوانش‌های زیادی از آن ارائه شده است (see Kuntz & Warden, 1983: 133-135; Göbl, 1983: 101; Mochiri, 1985: 241-243; Bivar, 1986: 695-704; Malek & Sarkhosh-Curtis, 1998: 113-129; Daryaee, 1999: 77-82).

شکل ۸- دینار ویژهٔ بوران، به سال دوم پادشاهی (https://www.zeno.ru/showphoto.php?photo=213707)

نکته‌ای دربارهٔ چرایی ضرب این دینار ویژه

پس از مرگ قباد دوم، مسألهٔ مشروعیت برای جانشین او پرنگ شد، چراکه او پادشاهی نامشروع و نامقبول بود و سروده‌هایفرزانهٔ طوس، حکیم ابوالقاسم فردوسی نیز به خوبی این مسأله را بازتاب داده و تأیید می‌کند (فردوسی، ۱۳۸۶: ۳۷۳/۸ و ۳۷۸). اردشیر سوم نیز به جهت کمی سن و داشتن مادری رومی (رویدادنامه، ۱۳۹۸: ۱۸۳)، نمی‌توانست از اقبال عمومی چندانی بهره‌مند گردد و همچنین به پادشاهی گماردن او، در شرایط نبود جانشینی مناسب از خاندان ساسانی صورت گرفت؛ بنابراین ضرب این نوع ویژه از دینار می‌توانست راهکاری برای ایجاد مشروعیت و مقبولیت، هرچند تصنعی، باشد.

از سوی دیگر، تورج دریایی عبارت بی‌بیم کنندهٔ جهان، نگاشته شده بر دینارهای خسرو اول به سال سیزدهم پادشاهی را مرتبط با بندی از کتاب بندهش می‌داند (see Daryaee, 2020: 193-196) که به نظر نگارنده می‌تواند گمانی درست باشد. در بندهش آمده است: «تا انوشیروانِ خسرو قبادان به برنایی آمد، مزدک را کشت، دین مزدیسنان را سامان بخشید و آن هیونان را که به ایرانشهر اسب‌تازی می‌کردند، بسپوخت و گذر [ایشان] را بست، ایرانشهر را بی‌بیم کرد» (فرنبغ دادگی، ۱۳۸۰: ۱۴۱). اگر نگاشتن عبارت یاد شده بر دینار اردشیر سوم، منحصراً تقلید دانسته نشود، آشفتگی و وحشت ایجاد شده در دوران کوتاه قباد دوم می‌تواند دلیل خوبی برای ضرب چنین دیناری با چنین عبارتی باشد.

۵. سکهٔ شمارهٔ ۲: دینار سنگین و یکروی اردشیر سوم، یافت شده از مقبرهٔ شی تیبانگ در چین

در نزدیکی شهرستان گویوان امروزی و در حومهٔ شمالی شهر تاریخی چانگ‌آن (Chang'an)، پایتخت سلسلهٔ تانگ (۶۱۸-۹۰۷م.؛ Tang)، شش مقبرهٔ از خاندان شی یافت شد و در سال‌های ۱۹۸۲، ۱۹۸۷، و ۱۹۹۶م. تحت کاوش علمی قرار گرفت (Wertmann et al., 2017: 15). در این کاوش‌ها و در آرامگاه شی تیبانگ، دینار منحصر به فردی از اردشیر سوم (به وزن ۷ گرم و قطر ۲۴.۵ میلی‌متر) به دست آمد؛ بر روی این دینار نیم‌تنهٔ نیم‌رخ این شاه ساسانی با اولین تاج پادشاهی‌اش (بدون هلال و گوی بالای تاج؛ بنگرید به شکل ۲)، به خوبی رسم شده و بر مقابل صورت شاه، نام اردشیر به خط پهلوی نگاشته شده و پشت سر نیز واژهٔ پهلویpzwn’، به دقت نقر گشته است. پشت سکه خالی از نقش و نگاشته است و فقط فرورفتگی‌هایی حاصل از فشار سرسکه بر پولک، دیده می‌شود (شکل ۹).

شکل ۹- دینار سنگین و یکروی اردشیر سوم، یافت شده از مقبرهٔ شی تیبانگ در چین (Alram, 2001: 281)

مایکل آلرام (Michael Alram) این سکه را دیناری رسمی نمی‌داند، بلکه آن را پولکی تزئینی (bracteate) دانسته که بدون هیچ اشتباهی در ارائهٔ شمایل شاه و نوشتار پهلوی، از درهم‌های اردشیر سوم تقلید شده است. همچنین او با اینکه قطر زنجیردوایر محیط سکه را کمی بزرگتر از درهم‌های رایج اردشیر سوم می‌داند، اما اعتقاد دارد که حاشیهٔ سکه کاملاً بریده شده و علائم ماه و ستاره (در موقعیت‌های ۳، ۶، و ۹ ساعت) و هلال و گوی بالای تاج (موقعیت ۱۲ ساعت) از میان رفته است (Alram, 2001: 281).

همانطور که آلرام اشاره کرد، قطر دایرهٔ مرکزی درهم‌های اردشیر سوم در حدود ۲۲-۲۳ میلی‌متر بوده، درحالی که قطر دایرهٔ محیطی دینار مورد بحث با اندازهٔ ۲۴.۵ میلی‌متر، کمی بزرگتر از آنها است؛ اما زنجیردوایر محیط سکه کامل است و نشانی از بریدگی حاشیهٔ سکه ندارد. علاوه بر آن نحوهٔ ارائهٔ شمایل و نگاشته‌ها در این سکه می‌تواند تداعی کنندهٔ دینارهای خسرو دوم به سال بیست‌ویکم پادشاهی (شکل ۱۰) باشد، با این تفاوت که حذف هلال و گوی بالای تاج اردشیر سوم، با تأثیر از دینارهای خسرو اول به سال سیزدهم پادشاهی (شکل ۶) و دیگر دینارهای خسرو دوم (شکل ۷) انجام شده است.

شکل ۱۰- دینار سبک (light dinar) خسرو دوم، به سال بیست‌ویکم پادشاهی
(The New York Sale, 5-6 Jan 2016: Lot 638)

از دورهٔ یزدگرد دوم (۴۳۸-۴۵۷م.) به بعد، معمولاً دینارهایی سبک با وزنی در حدود ۴.۱-۴.۲ گرم به ضرب می‌رسید (Schindel, 2006a: 112-113)، اما در سال بیست‌ویکم پادشاهی خسرو دوم، دینارهایی با وزن‌های متفاوت ضرب گردید؛ ملک و سوزان تایلر-اسمیت (Susan Tyler-Smith) در مقاله‌های مبسوطی، اوزان این دینارها در دو گروه سبک با وزنی در حدود ۴.۵-۴.۶ گرم با قطر ۲۲ میلی‌متر و سنگین (۱.۵ دیناری؟) با وزنی در حدود ۶.۵ گرم با قطر ۲۳ میلی‌متر طبقه‌بندی کرده‌اند (see Malek, 2002: 23-44; Tyler-Smith, 2022:181-197). با این احتساب، سکه یافت شده از مقبرهٔ شی تیبانگ نیز (با ۷ گرم وزن و قطر ۲۴.۵ میلی‌متر) می‌تواند شباهتی به دینارهای سنگین خسرو دوم داشته باشد.

سکه‌های ساسانی و بیزانسی قابل توجهی در کنار تعداد اندکی پولک تزئینی (شکل ۱۱، برای نمونه)، از مقبره‌های خاندان شی به دست آمده است. ویژگی اصلی پولک‌های تزئینی وزن بسیار پایین آنها است، به‌طوری که وزن سنگین‌ترین آنها از ۲ گرم فراتر نمی‌رود. در دورهٔ اسلامی و به ویژه دوران عباسیان (دورهٔ اول: ۱۳۲-۳۳۴ه.ق./ ۷۵۰-۹۴۵م.) و حکومت‌های وابسته به آنها، بنابر مسائل سیاسی، سکه‌های یکروی بسیاری به ضرب می‌رسید (تحقیقات درحال تکمیل نگارنده)؛ اگرچه هنوز دلیل سیاسی قانع کننده‌ای برای ضرب دیناری یکرو در عهد اردشیر سوم پیدا نشده، اما با کمی تسامح، شاید بتوان آن را نمونهٔ اولیه (Specimen) از دینارها فرض نمود، چراکه تعدادی از سکه‌های نمونه، دست‌کم از دوران صفویه (۹۰۷-۱۱۸۷ه.ق./ ۱۵۰۱-۱۷۷۳م.) شناخته شده است (شکل ۱۲؛ بنگرید به سعادت‌مهر، ۱۴۰۳: ۶۳-۶۶). همچنین روابط تجاری ایران ساسانی با چین به ویژه با شهرهای شمالی آن بسیار پررونق بوده و گواه این ادعا را می‌توان سکه‌های فراوانی از عهد ساسانیان دانست که امروزه از سرزمین پهناور چین به دست آمده است (بنگرید به پاشازانوس، ۱۳۹۹: ۲۳-۲۵؛ See Thierry, 1993: 89-139). در آخر، با توجه به تمامی شواهد یاد شده و برخلاف نظر آلرام، نگارنده معتقد است که این سکه نمی‌تواند صرفاً پولکی تزئینی باشد.

شکل ۱۱- پولک طلای تزئینی (به وزن ۲ گرم و قطر ۲۴ میلی‌متر) یافت شده از مقبرهٔ شی هدان، تقلید شده از سلیدوس‌های (Solidus) بیزانسی (Alram, 2001: 288)

شکل ۱۲- نمونهٔ اولیه و یکروی سکهٔ پنج شاهی از سلطان‌حسین صفوی (۱۱۰۵-۱۱۳۵ه.ق./ ۱۶۹۴-۱۷۲۲م.)، ضرب شده در تبریز به سال ۱۱۲۸ه.ق./ ۱۷۱۶م. (سعادت‌مهر، ۱۴۰۳: ۶۴)

خاندان شی و ارتباط احتمالی آنها با دربار ساسانی

با توجه به سنگ‌نگاشته‌های مقبره‌های خاندان سغدی‌تبار شی، دوران حیات این خانواده، بین سال‌های ۵۴۳-۶۷۸م. قرار دارد و ساخت این آرامگاه‌ها نیز میان سال‌های ۶۰۹-۶۷۸م. به انجام رسیده است (Wertmann et al., 2017: 13 &15). اگرچه سکهٔ شمارهٔ ۲ از مقبرهٔ شی تیبانگ به دست آمده، اما شخص تأثیرگذار این خاندان، عمویش، شی هدان بود که در ایران معاصر او، سال‌های پایانی سلسلهٔ ساسانی و اندکی پس از آن (۵۸۳-۶۶۹م.، یعنی از سال چهارم پادشاهی هرمزد چهارم (۵۷۹-۵۹۰م.) تا سال سیزدهم پسایزدگردی (۵۴۸ه.ق.))، رقم می‌خورد.

شی هدان علاوه بر تجارت، یکی از بزرگترین پرورش‌دهندگان اسب بود و به واسطهٔ آن و نفوذ خانوادگی، عنوان «فرماندهٔ ارشد سواره‌نظام» را یافت (۶۲۴م.) و به ریاست ادارهٔ مراتع دولتی چرای اسب رسید (Huker, 1985: 406; Li, 2012: 269; Skaff, 2012: 261; Wertmann et al., 2017: 26-27). همچنین در سال ۶۲۶م. شی هدان به دلیل داشتن مهارت‌های عالیزبانی، به مدت چهل سال عهده‌دار جایگاه مترجمی (interpreter) دبیرخانهٔ سلسلهٔ تانگ گردید (Hucker, 1985: 194; Luo, 1996: 206-211; Rong: 2004: 97; Wertmann et al., 2017: 27). در نهایت نیز سه سال پایانی عمرش را (۶۶۶-۶۶۹م.) در جایگاه بخشدار (احتمالاً افتخاری) گوژو (Guozhou؛ میان شی‌آن (Xi'an) و لوئویانگ (Luoyang)امروزی) خدمت کرد (Li, 2011; Wertmann et al., 2017: 27).

در سال ۶۳۸م. (شاید ۶۴۷م.) یزدگرد سوم گروهی را به رهبری شخصی به نام مرزبان (mo-se-pan) به چین فرستاد تا از فغفور چین، تای‌زونگ (۶۲۶-۶۴۹م.؛ Taizong) طلب یاری داشته باشد و پس از آن نیز گروه دیگری را به سال ۶۳۹م. اعزام داشت که در میان آنها دو پسر و سه دختر یزدگرد سوم نیز بودند. علاوه بر آن با فروپاشی شاهنشاهی ساسانی (۶۵۱م.)، گروهی از خاندان شاهی به همراه وابستگان و برخی سپاهیان به چین رفته و تحت حمایت فغفور گائوزونگ (۶۴۹-۶۸۳م.؛ Gaozong) قرار گرفتند (دریایی، ۱۳۸۲: ۵۴۱). تمامی این وقایع، درست زمانی است که شی هدان سغدی‌تبار (شاید آشنا با زبان‌های ایرانی)، در جایگاه مترجم دبیرخانهٔ سلسلهٔ تانگ در محل مذاکرات، یعنی شهر چانگ‌آن حضور داشته است.

سکه شمارهٔ ۳: دینار سنگین اردشیر سوم، ضرب شده در سکستان به سال دوم پادشاهی، محفوظ در موزهٔ آستانهٔمقدسهٔ قم

در سال ۱۳۸۹، مجموعه‌ای از سکه‌ها و اسناد (۲۱ سکه و ۴۹ سند)، توسط سید محمدرضا قاهری بحرانی (مجموعه‌دار ساکن بحرین) به موزهٔ آستانهٔ مقدسهٔ قم، اهدا گردید و در میان آنها دینار دیده نشده‌ای از اردشیر سوم، ضرب شده در سکستان به سال دوم پادشاهی (به وزن ۶.۸۳و قطر ۳۰ میلی‌متر؛ شکل ۱۳) قرار داشت. اندک زمانی بعد، به پاسداشت واقف، کتابی در شناخت این مجموعهٔ اهدایی منتشر گردید که در آن محل ضرب دینار یاد شده را اشتباهاً به شهر اصطخر(ST)نسبت می‌داد (یوسف‌زاده، ۱۳۸۹: سکهٔ ۱).

شکل ۱۳- دینار سنگین اردشیر سوم، ضرب شده در سکستان به سال دوم پادشاهی (موزهٔ آستانهٔمقدسهٔ قم)

مدتی بعدمحمد مرتضایی و علیرضا زبان‌آور در مقاله‌ای، معرفی نسبتاً بهتری از این دینار ساسانی ارائه دادندکه در آن ضمن شناسایی محل ضرب، گزارشی معمول از سکه‌شناسی و جغرافیای سیاسی سیستان را نیز ضمیمه ساخته بودند.آنها در وصف این سکه نگاشته‌اند: «این سکه از دو منظر می‌تواند مورد توجه باشد، نخست آنکه تا به امروز تنها سکهٔ یافت شده از دوران اردشیر سوم است که در سکستان ضرب گشته و مورد دوم جنس آن بوده که به علت طلا بودن کم‌نظیر است» و نیز آورده‌اند: «تاکنون از اردشیر سوم سکه‌ای با علامت ضرابخانهٔ سکستان یافت نشده و این موضوع می‌تواند اثبات نماید که این سکه از روی درهمی ضرب نشده و برای آن الگویی وجود نداشته است» (مرتضایی و زبان‌آور، ۱۳۹۶: ۱۶۰، ۱۷۶)؛ این در حالی بود که در سال ۱۳۹۲، امینی تصویر نخستین نمونه از درهم اردشیر سوم، ضرب سکستان به سال دوم پادشاهی(شکل ۱۴؛از مجموعهٔ فرانسوا گورنه(François gurnet)، پژوهشگر سکه‌شناسی ساکن بلژیک) را در کتاب خود به چاپ رسانده بود (امینی، ۱۳۹۲: ۱۰۰).

شکل ۱۴- نخستین نمونهٔ درهم اردشیر سوم از گونهٔ دوم، ضرب شده در سکستان به سال دوم پادشاهی (امینی، ۱۳۹۲: ۱۰۰)

ویژگی‌های این دینار کاملاً با درهم‌های گونهٔ دوم اردشیر سوم (شکل ۳) تطبیق دارد، گویی این دینار با سرسکه‌های درهم‌های نقره به ضرب رسیده است. نیکلاس شیندل(Nikolaus Schindel) به استفاده از سرسکه‌های درهم‌های نقره برای ضرب دینارهای طلا اعتقادی ندارد و می‌نویسد: «آشکارترین استثنا در استفادهٔ از گونه‌های خاص در دینارهای متأخر ساسانی، سکه‌ای طلا با گونه‌شناسی و اندازهٔ درهم‌های خسرو اول، ضرب آذربایجان(AT)است؛ با این حال کاملاً مشخص نیست که این

سکه اصلی است یا نه؟»(Schindel, 2006a: 116) و همچنین در مقاله‌ای دیگر نگاشته است: «از دورهٔ دوم پادشاهی قباد اول به بعد، بدون شک تمامی سکه‌های طلای اصیل، دارای شمایلی خاص در دو سوی خود بوده که [این گونه اشکال] در سکه‌های نقره دیده نشده است» (Schindel, 2013: 827).

هنگامی که شیندل نتایج پژوهش‌های خود را به چاپ می‌رساند، برخی از سکه‌های ساسانی دیده نشده و معرفی نشده باقی مانده بودند و شاید قضاوت‌های او بر اساس سکه‌های نقره‌ای بوده که در همان عصر یا بعدها با آب طلا پوشانده شده بود (بنگرید به شکل ۱۵).برای تشخیص دینار طلای اصیل از درهم‌های پوشیده شده با آب طلا، محاسبهٔ اختلاف چگالی نقره ($10.49\ g/cm^3$) و طلا ($19.3\ g/cm^3$) می‌تواند بسیار راهگشا باشد؛ البته ناگفته نماند در محاسبهٔ چگالی سکه‌های نقره با طلا، باید درصد خلوص فلزات (عیار) و آلیاژ (غش) به کار رفته در آنها مورد توجه قرار گیرد.

شکل ۱۵- نمونه درهمی از خسرو اول (به وزن ۳.۹ گرم و قطر ۲۶ میلی‌متر) پوشیده شده با آب طلا، ضرب شده در سکستان به سال بیست‌وهفتم پادشاهی (https://www.zeno.ru/showphoto.php?photo=304830)

بر خلاف عقیدهٔ شیندل و برای آشنایی با نمونه‌های اصیل از این گونه دینارها، می‌توان به دیناری از خسرو اول اشاره داشت که با سرسکهٔ نوع درهم، به سال شانزدهم پادشاهی در ضرابخانهٔ هرات (HL:) به ضرب رسیده (شکل ۱۶) و از نظر هنری کاملاً مشابه درهم‌های هم زمان و مکان (شکل ۱۷) خود است. همچنین می‌توان دیناری از قباد اول (ضرب شده در AYL:)، به سال چهل‌ویکم پادشاهی) را شاهد قرار داد که هرچند با سرسکه‌های درهم به ضرب نرسیده و قطری کوچکتر (با قطر ۲۲ میلی‌متر) به نسبت درهم‌های هم‌عصر خود (با قطری در حدود ۲۷-۳۰ میلی‌متر) دارد، اما با طرحی یکسان و مشابه آنها به ضرب رسیده است (شکل ۱۸).

شکل ۱۶- دیناری از خسرو اول (به وزن ۵.۰۴ گرم و قطری در حدود ۲۹ میلی‌متر)، ضرب شده با سرسکهٔ نوع درهم در هرات(HL) به سال شانزدهم پادشاهی (The New York Sale, 9 Jan 2018: Lot 397)

شکل ۱۷- درهم خسرو اول (به وزن ۴.۰۱ گرم و قطر ۲۸ میلی‌متر)، ضرب شده در هرات به سال شانزدهم پادشاهی (https://www.zeno.ru/showphoto.php?photo=255857)

شکل ۱۸- دیناری از قباد اول (به وزن ۴.۰۷ گرم و قطر ۲۲ میلی‌متر)، ضرب شده با طرح نوع درهم در ضرابخانهٔ AYL به سال چهل‌ویکم پادشاهی(CNG, 10-11 Jan. 2017: Lot 440)

به‌طور کلی سکه‌های ضرب سکستان در دورهٔ اردشیر سوم بسیار ناشناخته هستند؛ شهرام جلیلیان در کتاب «تاریخ تحولات سیاسی ساسانیان» آورده: «داده‌های سکه‌شناختی نشان می‌دهد که بیشتر ضرابخانه‌های دورهٔ شیرویه (قباد دوم) در روزگار اردشیر سوم هم فعالیت داشته‌اند و به نام وی سکه ضرب می‌کردند. تاکنون سکه‌هایی از سال یکم و دوم پادشاهی اردشیر سوم از ضرابخانه‌های شهرهایی چون اردشیرخوره، ...، زرنگ در سیستان و چند ضرابخانهٔ دیگر که ناشناخته‌اند، به دست آمده است» (جلیلیان، ۱۳۹۶: ۵۳۲) و این تنها جایی است که پژوهشگری نام زرنگ در سیستان را به عنوان ضرابخانه‌ای برای قباد دوم و همچنین پسرش، اردشیر سوم فهرست کرده و او برای مستند گشتن این مهم به مقالهٔ ملک با عنوان «سکه‌های قباد دوم، پادشاه ساسانی (۶۲۸م.)» (The Coinage of the Sasanian king Kavad II (AD 628)) ارجاع داده است.

با بررسی مقالهٔ ملک، بر نگارنده معلوم گشت که این مطلب حاصل خطای جلیلیان بوده، چراکه ملک در مقاله آورده: «ـــ، YZ: وجود این حروف اختصاری در سکه‌های قباد دوم باید به تأیید برسد، چراکه فقط [فوردونجی] پاروک (Furdoonjee D. J. Paruck)و بدون ارائهٔ تصویر این سکه را فهرست کرده است(Paruck, 1944: 143). برای این ضرابخانه، یزد یک انتساب احتمالی است و در گذشته زرنگ در سیستان پیشنهاد شده بود، اما آن بر اساس خوانش نادرست حروف اختصاری(ZR)ـــ بوده است» (Malek, 1995: 124). امروزه بر ما دانسته است که حروف اختصاری YZ و ZR با یکدیگر تفاوت دارد و YZبه احتمال خیلی زیاد حروف اختصاری ضرابخانهٔ یزد بوده، چراکه به سال چهارم پادشاهی خسرو اول (۵۳۱-۵۷۹م.)، نام این ضرابخانه به صورت کامل، یعنی ـــ با نویسهٔYZD، بر سکه‌ها نقش شده و حروف اختصاری ZR نیز که نمایندهٔ ضرابخانهٔ زرنگ بوده، از اواسط حکومت خسرو اول جای خود را به حروف اختصاری SK، یعنی سکستان می‌دهد (تحقیقات درحال تکمیل نگارنده؛ also see Mochiri, 1977: 491). همچنین ملک در مقاله‌ای دیگر آورده است: «برای هیچ‌یک از پادشاهان و ملکه‌هایی که در دورهٔ چهار سالهٔ پس از مرگ خسرو دوم به قدرت رسیدند، به جز ملکه بوران (سال‌های دوم و سوم پادشاهی)، سکه‌ای با علائم اختصاری این ضرابخانه(SK)، وجود ندارد» (Malek, 2013: 496).

درست هم‌زمان با نگارش رسالهٔ خود، در ماه ژانویه سال ۲۰۲۳م.نمونهٔ دومی از درهم اردشیر سوم، ضرب شده در سکستان به سال دوم پادشاهی (شکل ۱۹؛ به وزن ۴.۰۷ و قطری در حدود ۳۰-۳۲ میلی‌متر)،در حراجی سکه‌های کمیاب استیفن آلبوم

ارائه گردید. در کتابچهٔ حراجی به اشتباه سکهرا به ملکه بوران (۶۲۹-۶۳۱م.) نسبت داده است (SARC, 26-29 Jan 2023: Lot 133) و در سایت حراجی، با اشتباهی متفاوت، سکه را از آن یزدگرد سوم (۶۳۲-۶۵۱م.) و با تاریخ ضربی بسیار کمیاب معرفی می‌کند(https://www.sarc.auction/SASANIAN-KINGDOM-Yazdigerd-III-632-651-AR-drachm-4-07g-SK-Sijistan-year-2-pleasing-VF_i47284154).با توجه به آنکه تاکنون درهمی از یزدگرد سوم، ضرب شده در سکستان به سال دوم پادشاهی دیده نشده بود (تحقیقات درحال تکمیل نگارنده؛ همچنین بنگرید به امینی، ۱۳۸۷: ۲۵۱)، کنجکاوی نگارنده برانگیخته شد تا تحقیقات بیشتری را دربارهٔ این سکه به انجام رساند و متوجه این اشتباه از سوی کارشناسان حراجی گردد.

شکل ۱۹- دومین نمونهٔ درهم اردشیر سوم از گونهٔ دوم، ضرب شده در سکستان به سال دوم پادشاهی (SARC, 26-29 Jan 2023: Lot 133)

به نظر نگارنده سبب اشتباه کارشناسان حراجی در تشخیص این سکه، شباهت بیش از حد برخی از درهم‌های یزدگرد سوم به درهم‌های اردشیر سوم و همچنین عدم بازتاب وجود درهمی از اردشیر سوم، ضرب سکستان در پژوهش‌های غربی بوده است. تایلر-اسمیت در مقالهٔ «سکه زدن به نام یزدگرد سوم (۶۳۲-۶۵۱م.) و فتح ایران به دست اعراب» (Coinage in the Name of Yazdgerd III (AD 632-651) and the Arab Conquest of Iran)تمامی درهم‌های ضرابخانه‌های یزدگرد سوم را به جز سکه‌های ضرب سکستان، گونه‌شناسی کرده است؛ اگرچه نگارنده با آن گونه‌شناسی چندان موافق نیست. او روی درهم‌ها را در دوازده گونهٔ مختلف و پشت آنها را در چهار گروه متفاوتجای داده است(Tyler-Smith, 2000: 139, 155-157).

سمت روی درهم‌های یزدگرد سوم ضرب شده در سکستان، از سال اول (عدم دیده شدن درهم‌های سال دوم) تا اواسط سال یازدهم پادشاهی با دو گونهٔ اول تایلر-اسمیت تطبیق دارد. گونهٔ اول (شکل ۲۰) دقیقاً ساختار و شمایلی یکسانی را با درهم‌های گونهٔ دوم اردشیر سوم (بنگرید به شکل ۳ و ۱۹) ارائه می‌کند و گونهٔ دوم (شکل ۲۱) نیز کاملاً همان ساختار و شمایل را رعایت کرده، با این تفاوت که ستاره‌ای جایگزین گوی بالای هلال تاج (موقعیت ساعت ۱۲) شده است؛ اما دو تفاوت اصلی این درهم‌ها، جایگزینی نام یزدگرد (yzdklt':) با نام اردشیر در مقابل صورت و همچنین جایگزنی واژهٔ پهلویpzwn’، با عبارت ، با نویسهٔ (xwarrah abzūd)GDH ’pzwt'و به معنای احتمالیفرّه‌اش افزوده باد،در پشت سر شاه است (همچنین بنگرید به مطلوب‌کاری، ۱۳۹۹: ۳۵۱-۳۵۶). علاوه بر این، سمت پشت درهم‌های یزدگرد سوم ضرب سکستان (تا سال یازدهم پادشاهی) با گونهٔ اول تایلر-اسمیت یکسان است. ربان‌های پایهٔ آتشدان در درهم‌های یزدگرد سوم افراشته و به سمت بالا بوده، اما همین ربان‌ها در درهم‌های اردشیر سوم افتاده و به سمت پایین است.همچنین تعداد رشته‌های زنجیردوایر محیط بر آتشدان و ملازمان، آشکارترین تفاوت را در این سکه‌ها را ایجاد می‌کند؛ چنانکه در درهم‌های یزدگرد سوم دو رشته زنجیردوایر کشیده شده و در درهم‌های اردشیر سوم، فقط یک رشته از آن مشاهده می‌شود (بنگرید به شکل ۲، ۳، و ۱۹).

شکل ۲۰- درهم گونهٔ اول یزدگرد سوم، ضرب شده در سکستان به سال سوم پادشاهی
(Kölner Münzkabinett, 4 Apr. 2020: Lot 149)

شکل ۲۱- درهم گونهٔ دوم یزدگرد سوم، ضرب شده در سکستان به سال چهارم پادشاهی
(Künker, 1-2 Oct. 2020: Lot 5315)

نگاهی سکه‌شناختی به وقایع سیاسی سکستان میان سال‌های ۶۲۶-۶۳۰م.

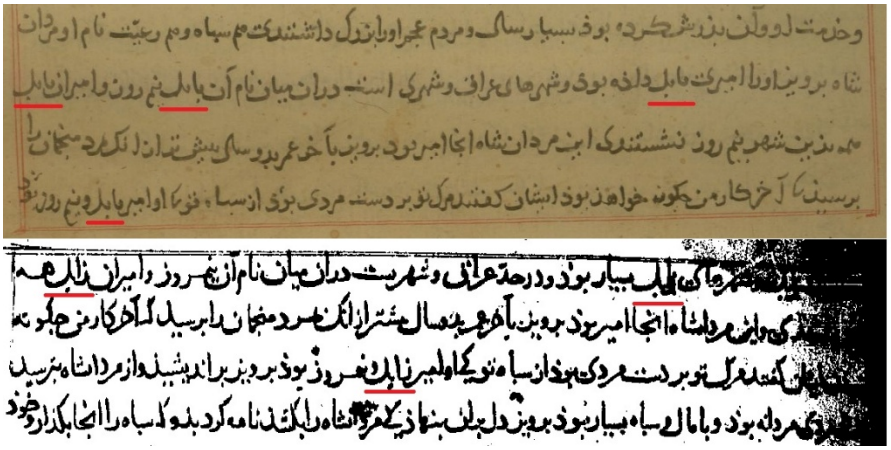
«خسرو [دوم]، دو سال پیش از خلع شدن (۶۲۶م.) روزی از ستاره‌شماران و پیشگویان خود پرسیده بود که سرانجام او چه خواهد شد؟ آنان گفته بودند که مرگ تو از جانب نیمروز بُوَد» (طبری، ۱۳۸۹: ۲۱۶). همین مسأله باعث گشت تا خسرو دوم به مردانشاه، پاذگوسپان نیمروز که فردی وفادار به او بود، شک کند و پس از احضار و بریدن دست وی، بنابر خواهش خود مردانشاه، او را به قتل برساند (طبری، ۱۳۸۹: ۲۱۶-۲۱۷). پورشریعتی احتمال می‌دهد که مردانشاه از خاندان سورن و ساکن در سکستان بوده است (بنگرید به پورشریعتی، ۱۳۹۸: ۲۱۸-۲۲۳).

در اینجا موقعیت مکانی نیمروز بسیار حائز اهمیت است؛ با توجه به شواهد باستان‌شناختی، یعنی اثر مهرهای سپاهبدان، کلیهٔ نواحی جنوبی ایرانشهر، نیمروز تلقی می‌گشت (بنگرید به گیزلن، ۱۳۸۴) و متون تاریخی نیز این مسأله را تأیید می‌کند. نام‌جای‌های کوست نیمروز در کتاب «شهرستان‌های ایرانشهر»، شهرستان‌های کابل، رخود، بست، فره، زابلستان، زرنگ، کرمان، وه-اردشیر (بردسیر/ گواشیر)، اصطخر، دارابگرد، بیشاپور، گور/ اردشیرخوره، توج، هرمزد-اردشیر، رام-هرمزد، شوش، شوشتر، جندی‌شاپور، ایران-کرد-شاپور، نهرتیره، هماوران، آرهست، آسور، وه-اردشیر (بهرسیر)، جی، ایران-آسان-کرد-قباد، اشگر، آذربایجان، و ون، را شامل شده (دریایی، ۱۳۸۸: ۴۰-۴۱) و در کتاب «جغرافیای موسی خورنی»، استان‌های پارس، خوزستان، اسپهان، میشون (میشان)، هگر (هجر)، پنیات-رشیر (بنیاد اردشیر)، کورمان (کرمان)، توران، مکوران (مکران/ سند/ سرمن)، اسپت (اسپیت)، وشت، سکستان، زاپلستان، در (جزیره)، میش-مهیک (ماهیک؛ جزیزه)، خوره-رستان، اسپهل (اسپال)، و دیبهول (دیبول)، را در بر می‌گیرد (مارکوارت، ۱۳۷۳: ۳۷-۳۸)؛ شایان ذکر است که ناهمگونی‌هایی میان این دو منبع دیده می‌شود (بنگرید به باغ‌شیخی و نعمتی، ۱۳۹۸: ۲۳-۵۷).

«اگرچه آخرین ویرایش شهرستان‌های ایرانشهر در دروهٔ عباسی (اواخر سدهٔ هشتم میلادی) انجام گرفته، برخی گواهی‌های درون متن نشان می‌دهد که [کتاب] شهرستان‌های ایرانشهر و یا منبع[اصلی] آن در دورهٔ قباد اول یا خسرو اول، در سدهٔ ششم میلادی وجود داشته است» (دریایی، ۱۳۸۸: ۲۱) و جغرافیای موسی خورنی نیز در اواسط سدهٔ پنجم میلادی نگاشته شده

است. همچنین احمد بن ابی‌یعقوب هنگامی که جغرافیایی ایرانشهر را در تاریخ یعقوبی شرح می‌دهد، ذکری از نیمروز (به ویژه سکستان و نواحی شرقی پس از آن) به میان نمی‌آورد و ایرانشهر را به چهار منطقهٔ کور خراسان (سپاهبد خراسان)، کور قهستان (سپاهبد آذربایجان)، کور کرمان، فارس و اهواز (سپاهبد فارس)، و کور عراق (سپاهبد مغرب) تقسیم ساخته است (الیعقوبی، ۱۴۳۱ه.ق.: ۲۲۱/۱-۲۲۲). بنابراین این احتمال وجود دارد که موقعیت مکانی نیمروز در اواخر دوره ساسانی (سدهٔ هفتم میلادی)، متفاوت از سده‌های پنجم و ششم میلادی باشد و به مانند اوایل آن دوره، شامل نواحی «هند، سکستان و تورستان تا کنارهٔ دریا» (ŠKZ.Prth. § 19, ŠPs-I.Mprs. § 2-3)؛ همچنین بنگرید به عریان، ۱۳۹۲: ۷۲ و ۱۵۴)شود؛ چنانکه در پایان دورهٔ ساسانی نیز سکستان و نواحی شرقی پس از آن، آخرین پایگاه مقاومتی برای ملکه بوران و یزدگرد سوم به حساب می‌آمد(See Malek & Sarkhosh-Curtis, 1998: 113-129; Daryaee, 2009: 21-30).

در همین راستا محرر تاریخ بلعمی می‌نویسد: «... نام او مردانشاه و پرویز او را امیری بابل داده بود و شهرهای عراق و شهری است در آن میان، نام آن بابل نیمروز و امیران بابل همه هم در شهر نیمروز نشستندی و این مردانشاه آنجا امیر بود» (بلعمی، ۱۳۹۹: ۷۹۵). در اینجا این احتمال به وجود می‌آمد که واژهٔ «بابل» تصحیف واژهٔ «زابل» باشد وشاید کاتبان و مصححان گذشته، در این بخش از کتاب دست برده و در توضیحات بابل، آن را از شهرهای عراق دانسته و نگاشته‌اند. با رجوع به دو نسخهٔ کهن از تاریخ بلعمی (دارای متنی همگون باسایر نسخه‌های تاریخ بلعمی)، احتمال تصحیف زابل به بابل، به یقین بدل گشت؛ چراکه در کهن‌ترین نسخهٔ تاریخ بلعمی (بدون تاریخ کتابت، احتمالاً اواخر سدهٔ ششم یا اوایل سدهٔ هفتم هجری/ اواخر سدهٔ دوازدهم یا اوایل سدهٔ سیزدهم میلادی؛ بنگرید بهزرین‌چیان، ۱۳۵۴: ۵۵۰-۵۵۷) از واژهٔ بابل استفاده شده (بلعمی، بی‌تا:۴۴۳آ-۴۴۳ب؛ شکل ۲۲-آ)، اما در کهن‌ترین نسخهٔ مورخ آن کتاب (۷۰۱ه.ق./ ۱۳۰۲م.؛ بنگرید به برگل، ۱۳۶۲: ۴۲۸/۲)، واژهٔ زابل به جای بابل ضبط گردیده است (بلعمی، ۷۰۱ه.ق.: ۱۵۱آ؛ شکل ۲۲-ب).

شکل ۲۲- ضبط واژه‌های بابل و زابل در نسخه‌های کهن تاریخ بلعمی (بلعمی، بی‌تا: ۴۴۳آ؛ بلعمی، ۷۰۱ه.ق.: ۱۵۱آ)

همچنین سکه‌هایی با نام مردانشاه (mrt'n MLKA؛ به همراه واژه یا نام spwl) در نیمهٔ دوم سدهٔ هفتم میلادی، در ایالت زابلستان ودر ضرابخانه‌های زابل (ZAWL)، رخود (LHWT)، و (نامشخص) به ضرب رسیده است. این سکه‌ها، در دو گونهٔ اصلی قرار می‌گیرند؛ گروه اول از درهم‌های عرب-ساسانی تأثیر گرفته (شکل ۲۳) و گروه دوم از سبک هنری درهم‌های ترکان که آنها نیز از درهم‌های ویژهٔ خسرو دوم با تصویر ایزد آذر یا آناهیتا (see Malek, 2002: 23-44)الهام گرفته شده، پیروی می‌کند (شکل ۲۴؛ See Vondrovec, 2014: 449-552). با توجه به اینکه عناصر بصری به کار رفته در سکه‌هایی با نام مردانشاه، کاملاً ساسانی بوده و حتی بر سمت چپ شمایل خسرو دوم در گونهٔ دوم این سکه‌ها، نماد فرهمندی ساسانیان و گروه‌های مقاومتی پس از آنها (مثلاً در سکه‌هایی با نام فرخزاد؛ See Gyselen, 2000: 72-73, 117)، یعنی سیمرغ (یا موجود خیالی دیگری که به نام سیمرغ مشهور است؛ see Compareti, 2006: 189-204; 2016: 1-32; 2019: 15-28; also see Compareti, 2021) دیده می‌شود، می‌توان احتمال وجودپیوندی خانوادگی میان این مردانشاه و مردانشاه عصر خسروی را مطرح ساخت. البته ناگفته نماند که نماد سیمرغ بر سکه‌های ضرب

شده در زابلستان متعلق به طرخان پنگل (نیمهٔ دوم قرن هفتم میلادی؛ Pangul) از ترکان غربی (اگرچه خداداد رضاخانی او را ایرانی و از اجداد غوریان یا آل‌شنسب (تا ۶۱۲ه.ق./ ۱۲۱۵م.) می‌داند؛ see Rezakhani, 2020: 219-230) نیز مشاهده می‌شود(Vondrovec, 2014:545).

شکل ۲۳- نمونه درهمی از گونهٔ اول با نام مردانشاه، ضرب شده در زابل به سال هشتم پادشاهی (SARC, 14-15 Sep. 2017: Lot 50)

شکل ۲۴- نمونه درهمی از گونهٔ اول با نام مردانشاه، فاقد محل ضرب و تاریخ (SARC, 23-26 May. 2019: Lot 156)

با اینکه درهم‌هایی با تاریخ سال سی‌ونهم پادشاهی (۶۲۸م.) از خسرو دوم دیده شده، اما آخرین درهم‌های او در سکستان، به سال سی‌وهشتم پادشاهی (۶۲۷م.) ضرب گشته است (شکل ۲۵؛ تا به امروز درهمی از سال سی‌ونهم پادشاهی خسرو دوم ضرب شده در سکستان به رویت نگارنده نرسیده است) و این مسأله می‌تواند با برکناری و قتل مردانشاه، پاذگوسپان نیمروز در اواخر سال ۶۲۷م. یا اوایل سال ۶۲۸م. مرتبط باشد. در ادامهٔ همین ماجرا، در ماه آذر سال سی‌ونهم خسروی، به سبب نارضایتی درباریان، خسرو دوم عزل و دستگیر شد و پسر بزرگترش، قباد دوم به جای او بر تخت پادشاهی تکیه زد (طبری، ۱۳۸۹: ۲۰۲-۲۰۳).

شکل ۲۵- درهم خسرو دوم، ضرب شده در سکستان به سال سی‌وهشتم پادشاهی (https://www.zeno.ru/showphoto.php?photo=268122)

به گزارش تاریخ بلعمی: «پس [از قتل مردانشاه، خسرو دوم] پسر او را که نام او مهرهرمزد بود، خواست که بدل پدر به بابل (زابل) فرستد، هرچند گفت او نرفت و از لشکری توبه کرد» (بلعمی، ۱۳۹۹: ۷۹۶) و ادامه طبری آورده است: «مهرهرمزد، پسر مردانشاه به پیش خسرو آمد ...، با تبرزینی که در دست داشت، بر شاهرگ گردن او زد ... [و] کار او آخر کرد. چون این خبر به شیرویه آوردند، گریبان خویش بدرید و گریستن گرفت، ... آنگاه فرمان داد تا کشندهٔ خسرو را بکشند» (طبری، ۱۳۸۹: ۲۱۷-۲۱۸)؛ با نگاهی بر این روایت‌ها، این احتمال به وجود می‌آید که در سال‌های ۶۲۹-۶۲۸م. فردی کلیدی در رأس امور سکستان قرار ندارد و به تبع آن نیز سکه‌ای در آن ضرابخانه به ضرب نمی‌رسد.

در شرح وقایع دوران اردشیر سوم، دوباره نام نیمروز و سپاهبد آن بر صفحات تاریخ پدیدار می‌شود. همانطور که اشاره شد، سپاهبد نیمروز، نامدارگشنسپ پسرآذرگشنسپ به همراه فرماندهٔ نگاهبانان، نیوخسرو، با گشودن دروازه‌های تیسفون برای شهر براز به اردشیر سوم خیانت کرده و سبب سقوط او شدند (طبری، ۱۳۸۹: ۲۱۹).با توجه به احتمال منحصر شدن موقعیت مکانی نیمروز به سکستان و نواحی شرقی پس از آن و همچنین قدرت یافتن سپاهبد نیمروز در دربار اردشیر سوم، ضرب سکه‌های طلا و نقره در سکستان می‌تواند کارکردی تبلیغی برای نشان دادن اقتدار سپاهبد نیمروز یا پاذگوسپان تحت امر او داشته باشد.

نتیجه‌گیری

با توجه به آنکهشاکلهٔ اصلی این مقاله بر سه دینار ویژه از اردشیر سوم قرار گرفته است، برآیند این پژوهش، علاوه بر معرفی کامل سکه‌ها، سه نتیجهٔ متفاوت را در بر دارد. ضرب دیناری رسمی و همانند با دینارهای ویژهٔ خسرو اول و خسرو دوم، در نخستین سال پادشاهی اردشیر سوم، می‌توانست مشروعیت و مقبولیتی ساختگیبرای این پادشاه خردسال، در شرایط نارضایتی فراگیر از پادشاهی پدرش، قباد دوم، فراهم آورد؛ همچنین نقر عبارت «بی‌بیم کنندهٔ جهان» اگر تقلید از سکه‌های پیشین دانسته نشود، می‌تواند عبارتی دلگرم کننده، پس از دوران آشفته و وحشتناک قباد دوم، فرض شود.هرچند دینار سنگین و یکروی اردشیر سوم، مکشوفه از مقبرهٔ شی‌تیبانگ در چین، پولکی تزئینی دانسته شده است، اما به علل ارائهٔ دقیق شمایل شاه و نوشتار پهلوی،اجرای طرح اختصاصی سرسکهٔ مشابه با دینارهای خسرو دوم به سال بیست‌ویکم پادشاهی، داشتن وزنی سنگین و متفاوت از پولک‌های تزئینی، و وجود روابط تجاریفراوان ایران و چین در آن عصر،نمی‌توان آن را فقط پولکی تزئینی دانست، بلکه می‌توان آن را نمونه‌ای اولیه از نوع دینار قلمداد کرد. به علاوه پیدا شدن این سکه از مقابر خاندان سغدی‌تبار شی و حضور شی هدان در جایگاه مترجم دبیرخانهٔ سلسلهٔ تانگ (۶۲۶-۶۶۶م.) در سال‌های حضور درباریان ساسانی و پساساسانی در چین، می‌تواند شاهدی بر احتمال ارتباط این خاندان با ساسانیان باشد. در آخر نیز با توجه به احتمال محدود شدن قلمرو نیمروز در اواخر دورهٔ ساسانی به سکستان و نواحی شرقی پس از آن، به همراه دو سال و چندی وقفه در ضرب سکه به سبب فقدان فردی قدرتمنددر منطقه، ضرب سکه‌های طلا و نقره به سال دوم پادشاهی اردشیر سوم در ضرابخانهٔ سکستان، می‌توانست نشانی از قدرت یافتن سپاهبد نیمروز یا یاذگوسپان تحت فرمان او باشد.

سپاسگزاری

در پایان نگارنده بر خود لازم می‌داند از دوستان گرانمایه، احسان شواربی (دانشجوی دکترای گروه سکه‌شناسی و تاریخ پولی دانشگاه وین)، آرش قنبری (دانش‌آموختهٔ کارشناسی‌ارشد ایران‌شناسی از دانشگاه تهران)، امین امینی (پژوهشگر آزاد سکه‌شناسی)، علیرضا زبان‌آور (دانش‌آموختهٔ دکتری باستان‌شناسی از دانشگاه از دانشگاه آزاد اسلامی، واحد علوم تحقیقات)، سیدعلی سیدموسوی (دانش‌آموختهٔ کارشناسی‌ارشد باستان‌شناسی از دانشگاه نیشابور)،و علی یاری (کارشناس موزهٔ آستانهٔ مقدسهٔ قم) به پاس تهیه برخی از منابع و همچنین از رهنمودهای فراوان و بی‌دریغ فرزانگان دانشمند، داریوش اکبرزاده (دانشیار گروه زبان‌های باستانی و متون کهن پژوهشگاه میراث فرهنگی و گردشگری)، حمیدرضا دالوند (دانشیار گروه فرهنگ و زبان‌های باستانی پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی)، و سیروس نصراله‌زاده (دانشیار گروه فرهنگ و زبان‌های باستانی پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی)نهایت تقدیر و تشکر را داشته باشد.

کتاب‌نامه

۱.امینی، امین. ۱۳۸۷. *تاریخ و سکه در پایان امپراتوری ساسانی*. یزد: مؤلف.

۲.امینی، امین. ۱۳۹۲. *سکه‌شناسی آخرین شاهان ساسانی*. تهران: پازینه.

۳.باغ‌شیخی، میلاد؛ نعمتی، محمدرضا. ۱۳۹۸. «پژوهشی بر جغرافیای تاریخی نام جای‌های کوست نیمروز ساسانی (از منظر منابع تاریخی و شواهد باستان‌شناختی)». *جستارهای تاریخی*. دورهٔ ۱۰، شمارهٔ ۲: صص. ۵۷-۲۳.

۴.برگل، یوریاینوهویچ. ۱۳۶۲. *ادبیات فارسی بر مبنای تألیف استوری*.جلد دوم. ترجمهٔ یحیی آرین‌پور، سیروس ایزدی، و کریم کشاورز؛ تحریر احمد منزوی. تهران: مؤسسهٔ مطالعات و تحقیقات فرهنگی.

۵.بلعمی، محمد بن محمد. ۱۳۹۹. *تاریخ بلعمی (تکمله و ترجمهٔ تاریخ طبری)*. تصحیح محمدتقی بهار؛ به کوشش محمد پروین‌گنابادی. چاپ ششم. تهران: زوار.

۶.بلعمی، محمد بن محمد. ۷۰۱. *تاریخ بلعمی*. لندن: کتابخانهٔ انجمن سلطنتی آسیایی بریتانیای کبیر و ایرلند، مجموعهٔ راس (RAS). شمارهٔ ۲۲. [نسخهٔ خطی]. تاریخ تألیف احتمالاً ۳۵۲ه.ق. به بعد؛ تاریخ کتابت ۷۰۱ه.ق.

۷.بلعمی، محمد بن محمد. *تاریخ بلعمی*. مشهد: کتابخانهٔ آستان قدس رضوی. شمارهٔ ۱۱۵۰۵. [نسخهٔ خطی]. تاریخ تألیف احتمالاً ۳۵۲ه.ق. به بعد؛ تاریخ کتابت احتمالاً اواخر سدهٔ ششم یا اوایل سدهٔ هفتم هجری.

۸.پاشا زانوس، حمیدرضا. ۱۳۹۹. «مناسبات ایران و چین در دورهٔ ساسانی و تأثیر آن بر فرهنگ چین با استناد به منابع چینی». *تاریخ اسلام و ایران*. شمارهٔ ۴۵: صص. ۹-۳۵.

۹.پورشریعتی، پروانه. ۱۳۹۸. *افول و سقوط شاهنشاهی ساسانی: اتحادیهٔ ساسانی-پارتی و فتح ایران به دست عرب‌ها*. ترجمهٔ آوا واحدی‌نوایی. تهران: نی.

۱۰.جلیلیان، شهرام. ۱۳۹۶. *تاریخ تحولات سیاسی ساسانیان*. تهران: سمت.

۱۱.دریایی، تورج. ۱۳۸۲. «فرزندان و نوادگان یزدگرد سوم در چین». *ایران‌شناسی*. دورهٔ ۱۵، شمارهٔ ۳: صص. ۵۴۸-۵۴۰.

۱۲.دریایی، تورج. ۱۳۸۸. *شهرستان‌های ایرانشهر: نوشته‌ای به زبان فارسی میانه دربارهٔ تاریخ، حماسه و جغرافیای باستانی ایران*. ترجمهٔ شهرام جلیلیان. تهران: توس.

۱۳.*رویدادنامه (مختصر پایان شاهنشاهی ساسانی و اوایل اسلام)*. ۱۳۹۸. تصحیح نصیر الکعبی. ترجمهٔ محمد ملکی. تهران: شفیعی.

۱۴.زرین‌چیان، غلامرضا. ۱۳۵۴. «شناخت نسخه‌ای تازه از تاریخ بلعمی». *مجلهٔ دانشکدهٔ ادبیات و علوم انسانی دانشگاه فردوسی*. دورهٔ ۱۱، شمارهٔ ۳: صص. ۵۵۰-۵۵۷.

۱۵.سعادت‌مهر، محمدامین. ۱۴۰۳. «معرفی نمونهٔ اولیهٔ سکهٔ پنج شاهی از شاه سلطان‌حسین صفوی (۱۱۰۵-۱۱۳۵ه.ق.)، ضرب شده در تبریز به سال ۱۱۲۸ه.ق.». *کهن بوم (دوفصلنامهٔ علمی-تخصصی انجمن علمی دانشجویی باستان‌شناسی دانشگاه مازندران)*.شمارهٔ ۸: صص. ۴۸-۶۸.

۱۶.سعادت‌مهر، محمدامین؛ باصفا، حسن؛ ثنایی، حمیدرضا؛ و مؤمنی، محسن. ۱۴۰۰. «واپسین سکهٔ سلجوقیان درنیشابور: پژوهشی بردینارطلای مکشوف ازمحوطهٔ "قهوه‌خانهٔ سنگی" برزنون (نیشابور،خراسان‌رضوی)». *مطالعات باستان‌شناسی پارسه*.دورهٔ ۵،شمارهٔ ۱۶: صص. ۱۱۹-۱۳۶.

۱۷.شواربی، احسان. ۱۳۹۱. «سکه‌شناسی ساسانی: نگاهی به تحقیقات غیرفارسی از آغاز تا امروز». *کتاب ماه: تاریخ و جغرافیا*. شمارهٔ ۱۷۸: صص. ۴۰-۴۵.

۱۸.شواربی، احسان. ۱۳۹۵. «سه گفتار مقدماتی دربارهٔ سکه‌شناسی ساسانی». *پژوهش‌های ایران‌شناسی*. دورهٔ ۶، شمارهٔ ۲: صص. ۷۹-۹۸.

۱۹.طبری، محمد بن جریر. ۱۳۸۹. *تاریخ ساسانیان (ترجمهٔ بخش ساسانیان از کتاب تاریخ طبری و مقایسهٔ آن با تاریخ بلعمی)*. ترجمهٔ علیرضا شاپورشهبازی. تهران: مرکز نشر دانشگاهی.

۲۰.عریان، سعید. ۱۳۹۲. *راهنمای کتیبه‌های ایرانی میانه (پهلوی-پارتی)*. تهران: علمی.

۲۱.فردوسی، منصور بن احمد. ۱۳۸۶. *شاهنامه*. دفتر هشتم. تصحیح جلال خالقی‌مطلق. تهران: مرکز دایره‌المعارف بزرگ اسلامی.
۲۲.فرنبغ دادگی. ۱۳۸۰. *بندهش*. ترجمهٔ مهرداد بهار. چاپ دوم. تهران: توس.
۲۳.گوبل،رابرت. ۱۳۸۲. «بخش اول: امورمالی». در *تاریخ اقتصاد دولت ساسانی*. به کوشش فرانس آلتهایمور و تاستیل. ترجمهٔ هوشنگ صادقی.تهران: علمی وفرهنگی.
۲۴.گیزلن، ریکا. ۱۳۸۴. *چهار سپاهبد شاهنشاهی ساسانی بر اساس شواهد مهرشناسی*. ترجمهٔ سیروس نصراله‌زاده. تهران: سازمان میراث فرهنگی کشور (پژوهشکده زبان و گویش).
۲۵.مارکوارت، یوزف. ۱۳۷۳. *ایرانشهر بر مبنای جغرافیای موسی خورنی*. ترجمهٔ مریم میراحمدی. تهران: اطلاعات.
۲۶.مرتضایی، محمد؛ زبان‌آور، علیرضا. ۱۳۹۶. «بازسازی تاریخ سیاسی سکستان در اواخر شاهنشاهی ساسانی بر اساس سکه‌ای نویافته از دوران اردشیر سوم ساسانی». *جامعه‌شناسی تاریخی*. دورهٔ ۹، شمارهٔ ۱: صص. ۱۵۹-۱۸۲.
۲۷.مطلوب‌کاری، اسماعیل. ۱۳۹۹. *درآمدی بر مبانی مشروعیت در دولت ساسانی: نظریه و روش در دوره‌بندی تاریخ آخرین شاهنشاهی باستانی ایران*. تهران: نگاه معاصر.
۲۸.الیعقوبی، احمد بن ابی‌یعقوب. ۱۴۳۱ه.ق. تاریخ الیعقوبی. المجلد الأول. تصحیح عبد الامیر مهنا. بیروت: شرکه الاعلمی للمطبوعات.
۲۹.یوسف‌زاده، بهزاد. ۱۳۸۹. *تحفهٔ قاهری: معرفی مجموعه آثار اهدایی به موزهٔ آستانهٔ مقدسهٔ قم، توسط جناب آقای سید محمدرضا قاهری بحرانی*. قم: موزهٔ آستانهٔ مقدسهٔ قم.
30.Alram, M. 2001. “Coins and the Silk Road”. In *Monks and Merchants: Silk Road Treasures from Northwest China, Gansu, and Ningxia Provinces, 4th-7th Century.* Ed. A. L. Juliano & J. A. Lerner. New York: Harry N. Abrams with the Asia Society. pp. 270-290.
31.at-Tabari, abu Djafar Mohammed ibn Djarir. 1882. Annales. Prima Series, Vol. II. Ed. M. J. de Goeje. Lugdunum Batavorum: E. J. Brill.
32.Bivar, A. D. H. 1986. “Sasanians, Kushano-Sasanians, Hephthalites”. In *A Survey of Numismatic Research, 1978-1984.* Eds. M. Price; E. Besly; D. MacDowall; M. Jones; & A. Oddy. Vol. 2. London: International Numismatic Commission. pp. 695-704.
33.Classical Numismatic Group (CNG). 10-11 Jan. 2017. *Triton XX:In Conjunction with the 45th Annual New York International.* London: Classical Numismatic Group, LLC.
34.Compareti, M. 2006. “The So-Called Senmurv in Iranian Art: A Reconsideration of an Old Theory”. In *Loquentes Linguis. Studi Linguistici e Orientali in Onore di Fabrizio A. Pennacchietti (Linguistic and Oriental Studies in Honour of Fabrizio A. Pennacchietti).* Eds. P. G. Borbone; A. Mengozzi; & M. Tosco. Wiesbaden: Harrassowitz Verlag. pp. 189-204.
35.Compareti, M. 2016. “La raffigurazione della “gloria iranica” nell’arte persiana e la sua distinzione dall’uccello fenice/simurgh”. *Archivi di Studi Indo-Mediterranei.* No. 6: pp. 1-32. [in Italian].
36.Compareti, M. 2019. “Composite Creatures in Sasanian Art According to Some Numismatic and Sphragistic Evidence”. *Journal of Intercultural and Interdisciplinary Archaeology.* No. 3: pp. 15-28.
37.Compareti, M. 2021. *The Elusive Persian Phoenix: Simurgh and Pseudo-Simurgh in Iranian Arts.* Bologna: Persiani Editore.
38.Daryaee, T. 1999. “The Coinage of Queen Bōrān and Its Significance for Late Sāsānian Imperial Ideology”. *Bulletin of the Asia Institute (New Series).* Vol. 13: pp. 77-82.
39.Daryaee, T. 2009. “Yazdgerd III’s Last Year: Coinage and History of Sistan at the End of Late Antiquity”. *Iranistik: Deutschsprachige Zeitschrift fur Iranistische Studien Festschrift fur Erich Kettenhofen.* Vol 5, No. 1-2: pp. 21-30.
40.Daryaee, T. 2020. “'The Maker of the World Without Fear' Observations on the Gold Coin of Khosrow I”. In *Ancient Iranian Numismatics: In Memory of David Sellwood.* Ed. M. Faghfoury. Leiden: Brill. pp. 193-196.
41.Gignoux, P. 1972. *Glossaire des Inscriptions Pehlevies et Parthes.* London: Lund Humphries. [in French].
42.Göbl, R. 1983. “Supplementa Orientalia”. In *Litterae Numismaticae Vindobonenses.* Ed. R. Göbl. Vienna: Austrian Academy of Sciences Press. p. 101. [in German].
43.Gyselen, R. 2000. *Arab-Sasanian Copper Coinage.* Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften.
44.Heidemann, S. 2013. “A Hoard from the Time of the Collapse of the Sasanian Empire (AD 638-9)”. *The Numismatic Chronicle .1966.* Vol. 173. pp. 414-422.

45.Heidemann, S. 2014. “A Hoard from the Time of the Collapse of the Sasanian Empire (AD 638-9)- Part II; Analysis of the Minting System of Ardashir III”. *The Numismatic Chronicle (1966-).* Vol. 173. pp. 333-351.
46.Hucker, C. O. 1985. *A Dictionary of Official Titles in Imperial China.* Taibei: Southern Materials Center.
47.Kölner Münzkabinett .4 Apr. 2020. *Münzen und Medaillen Antike – Mittelalter – Neuzeit (Sammlung Byzanz; Münzwaagen; Medaillen aus der Slg. Prof. Dr. Kocks).* Auction 113. Cologne: Cologne Numismatic Tyll Kroha successor UG. [in German].
48.Künker. (1-2 Oct. 2020). *Der Griechische Osten und Nordafrika Die Sammlung Dr. W. R., Teil 5; Münzen der antiken Welt u. a. aus der Sammlung Phoibos und der Sammlung eines hanseatischen Römerfreundes; The Samel Collection of Jewish Coins and Objects, Part 2.* Auction 341. Osnabrück: Fritz Rudolf Künker GmbH & Co. KG. [in German].
49.Kuntz, R. & Warden, W. B. 1983. “A Gold Dinar of the Sasanian Queen Buran”. *Museum Notes (American Numismatic Society).* Vol. 28: pp. 133-135.
50.Li, J. X. 2011. “Shi Hedan yu Tang chu zhengzhi – Guyuan chutu Shi Hedan muzhi yanjiu zhi yi (Shi Hedan and the Policy of the Late Sui to Early Tang Dynasty – Investigation of the Shi Hedan Epitaph Unearthed in Guyuan I). In Sici zhi Lu: gudao Zhong Wai guanxi shi yanjiu (The Silk and Porcelain Road: Research on the History of the Ancient Sino-Foreign Relations). Vol. I. Beijing: Shangwu Yinshu Guan Press. pp. 38-66. [in Chinese].
51.Li, J. X. 2012. “Shi Hedan yu Tang chu ma zheng – Guyuan chutu Shi Hedan muzhi yanjiu zhi er (Shi Hedan and the Administration of Horses During the Early Tang Dynasty – Investigation of the Shi Hedan Epitaph Unearthed in Guyuan II)”. *Ouya xuekan di shi ji di shi ji (Eurasian Studies).* Vol. 10: pp. 261–276. [in Chinese].
52.Luo, F. 1996. *Guyuan Nanjiao Sui-Tang Mudi (A Sui-Tang Cemetery in the Southern Suburbs of Guyuan).* Beijing: Wenwu chubanshe. [in Chinese].
53.Malek, H. M. 1993. “A Survey of Research on Sasanian Numismatics”. *The Numismatic Chronicle (1966-).* Vol. 153. pp. 227-269.
54.Malek, H. M. 1995. “The Coinage of the Sasanian king Kavad II (AD 628)”. *The Numismatic Chronicle (1966).* Vol. 155. pp. 119-129.
55.Malek, H. M. 2002. “The Sasanian king Khusrau II (AD 590/1-628 and Anahita”. *Name-ye Iran-e Bastan (The International Journal of Ancient Iranian Studies).* Vol. 2, No. 1: pp. 23-44.
56.Malek, H. M. (2013). “Late Sasanian Coinage and the Collection in the Muzeh Melli Iran”. *The Numismatic Chronicle (1966-).* Vol. 173. pp. 457-499.
57.Malek, H. M.; & Sarkhosh-Curtis, V. 1998. “History and Coinage of Queen Bōrān (AD 629-631)”. *The Numismatic Chronicle (1966-).* Vol. 158. pp. 113-129.
58.Mochiri, M. I. 1977. *Etude de Numismatique Iranienne sous les Sassanides et Arab-Sassanides.* Tome II. Teheran: Ministere de la Culture des Arts. [in French].
59.Mochiri, M. I. 1985. “À Propos d'une Médaille d'or de la Reine Bōrān”. *Studia Iranica.* Vol. 14, No. 2: pp. 241-243. [in French].
60.Mosig-Walbur, K. 1994. “Die sogenannten 'Anfangsprägungen' des Kavaād I. und des Xusrō I”. *Studia Iranica.* Vol. 23, No. 1: pp. 37-57. [in German].
61.Nelson, B. R. 2011. *Numismatic Art of Persia: The Sunrise Collection (Part I: Ancient – 650 BC to AD 650).* Lancaster: Classical Numismatic Group, Inc.
62.Ningxia Huizu Zizhiqu Guyuan Bowuguan (Museum of Ningxia Hui Autonomous Region) & Zhongri Yuanzhou Lianhe Kaogudui (Sino-Japanese Yuanzhou Joint Archaeological Tearm). 1999. *Yuanzhou Gu Mu Ji Cheng (Collection of the Ancient Tombs in Yuanzhou).* Beijing: Wenwu chubanshe. [in Chinese].
63.Paruck, F. D. J. 1944. “Mint-marks on Sāsānian and Arab-Sāsānian Coins”. *Journal of the Numismatic Society of India.* Vol. 6: pp. 79-151.
64.Rezakhani, K. 2020. “Pangul and Banji, Zhulad and Fulad: a Note on the Genealogy of the Shanasbid Amirs of Ghur”.*Dinars and Dirhams: Festschrift in Honor of Michael L. Bates.* Leiden: Brill. pp. 219-230.
65.Roma Numismatics. (24-25 Mar. 2022). *Ancient and World Coins.* Auction 23. London: Roma Numismatics Ltd.
66.Rong, X. J. 2004. *Cong Sama'ergan dao Chang'an – Sute ren zai Zhongguo de wenhua yiji (From Samarkand to Chang'an – Historical Remains of Sogdians in China).* Beijing: Beijing Tushuguan Press. [in Chinese].
67.Schindel, N. 2006a. “Sasanian Gold Coinage: an Overview”. In *Dal Denarius al Dinar: l'Oriente e la moneta romana (atti dell'incontro di studio, Roma 16-18 settembre 2004).* Ed. F. De Romanis & S. Sorda. Roma: Istituto Italiano di Numismatica. pp. 105-129.
68.Schindel, N. 2006b. “Khusro I. oder Khusro II.?”. *Mitteilungen der Österreichischen Numismatischen Gesellschaft.* Vol. 46, No. 1: pp. 16-29. [in German].
69.Schindel, N. 2013. “Sasanian Coinage”. In *The Oxford Handbook of Ancient Iran.* Ed. D. T. Potts. Oxford: Oxford University Press. pp. 814-839.

70.Shapur Shahbazi, A. R. 1986. “Ardašīr III”. In *Encyclopædia Iranica.* Ed. E. Yarshater. Vol. II. New York: Bibliotheca Persica Press (Yarshater Center, Columbia University). pp. 381-381.
71.Skaff, J. K. 2012. *Sui-Tang China and its Turko-Mongol Neighbors: Culture, Power, and Connections, 580–800.* Oxford: Oxford University Press.
72.Stephen Album Rare Coins (SARC). (14-15 Sep. 2017). *Specialists in Islamic, Indian & Oriental Coins.* Auction 29. Santa Rosa: Stephen Album Rare Coins.
73.Stephen Album Rare Coins (SARC). (22-25 Jan. 2021). *Specialists in Islamic, Indian & Oriental Coins.* Auction 39. Santa Rosa: Stephen Album Rare Coins.
74.Stephen Album Rare Coins (SARC). (23-26 May. 2019). *Specialists in Islamic, Indian & Oriental Coins.* Auction 34. Santa Rosa: Stephen Album Rare Coins.
75.Stephen Album Rare Coins (SARC). (26-29 Jan. 2023). *Specialists in Islamic, Indian & Oriental Coins.* Auction 45. Santa Rosa: Stephen Album Rare Coins.
76.The New York Sale. (5-6 Jan 2016). *Ancient and World Coins.* Auction 37. New York: The New York Sale.
77.The New York Sale. (9 Jan 2018). *Ancient Coins.* Auction 42. New York: The New York Sale.
78.Thierry, F. 1993. “Sur les Monnaies Sassanides Trouvées en Chine”. In *Circulation des Monnaies, des Marchandies et des Biens.* Ed. R. Gyselen & M. Alram. Leuwen: Groupe pour l'étude de la civilisation du Moyen-Orient. pp. 89-139. [in French].
79.Tyler-Smith, S. 2022. “A Die Study of the Year 21 Gold Coins of Khusro II (590–628)”. *The Ukrainian Numismatic Annual.* No. 6: pp. 181-197.
80.Vondrovec, K. 2014. *Coinage of the Iranian Huns and Their Successors from Bactria to Gandhara (4th to 8th Century CE).* Eds. M. Alram & J. A. Lerner. Vol. 2. Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften.
81.Watt, J. C. Y. 2004. *China: Dawn of a Golden Age, 200-750 AD.* New Haven: Yale University Press.
82.Wertmann, P.; Wagner, M.; & Tarasov, P. 2017. “Sogdian Careers and Families in Sixth- to Seventh-Century Northern China: A Case Study of the Shi Family Based on Archaeological Finds and Epitaph Inscriptions”. *The History of the Family.* Vol. 22, No. 1: pp. 103-135.
83.https://www.sarc.auction/SASANIAN-KINGDOM-Yazdigerd-III-632-651-AR-drachm-4-07g-SK-Sijistan-year-2-pleasing-VF_i47284154.
84.https://www.sixbid.com/en.
85.https://www.sixbid-coin-archive.com/#/en.
86.https://www.zeno.ru.